

Kertész Róbert

SZOLNOK AZ ÁRPÁD-KORBAN: TÉNYEK ÉS EREDMÉNYEK

2014

MÁTYÁS KIRÁLY MÚZEUM
VISEGRÁD

Szolnok kora középkorának vizsgálata nem tartozik a város történetének legpreferáltabb korszakai közé, ami egyben magyarázatot ad arra is, hogy településtopográfiájáról ismereteink jelenleg meglehetősen hézagosak, és ebből fakadóan sok a bizonytalanság.¹ Mi sem bizonyítja ezt szemléletesebben annál, mint Kaposvári Gyulának a megyeszékhely régmúltját két részletben feldolgozó, alapvető jelentőségű, 1983-ban és 1990-ben közzétett munkája,² amelyben a szerző mindössze egyetlen oldalt szentelt a szóban forgó időszak bemutatására.³ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezen áttekintés szűkre szabott terjedelmében kétségkívül oroszlán része lehetett Selmeczi László 1975-ben megjelent kitűnő tanulmányának, amely hosszú évtizedekre kimerítette a dimenziókat.⁴ Több mint három évtizednek kellett elteltie ahhoz, hogy komplex kutatások eredményeként végre napvilágot lássanak az első új szemléletet tükröző értékelések.⁵

Megállapítható mindazonáltal, hogy csupán a történet elején tartunk, és hosszú út áll előttünk. Megoldásra váró feladat maradt bőven, az eddig elért eredmények pedig majdhogynem előzeteseknek tekinthetők, amelyek számottevő része az elkövetkező kutatások fényében vélhetően módosulni fog. Lényeges változás abban az esetben prognosztizálható, amennyiben a hatályos örökségvédelmi törvénynek végre érvényt szerezve, a városi régészet megteremtésével összhangban az előttünk álló években, évtizedekben sor keríthető az ispáni vár sáncainak beazonosítására, az Árpád-kori és késő közép-

kori település pontos kiterjedésének, beépítettségének, szerkezetének, valamint a lakóházak mellett a jelentősebb világi, illetőleg egyházi épületek helyének meghatározására. Az utóbbiak közül feltétlen figyelmet kell fordítani a 11. századi és a késő középkori templomokra, mert ezekre vonatkozóan – mint lentebb látni fogjuk – csak találgatások láttak napvilágot. Napjainkig nem eldöntött, hogy Szolnoknak hány egyháza lehetett és azok pontosan hol találhatóak. A probléma nagyságrendjére rávilágít, hogy a középkori és kora újkori temetők kutatása még meg sem kezdődött.

Szolnok és a vár megyéjének kialakulása

A Tisza és a Zagyva által egykor teljesen körülölelt szolnoki vársziget területét már az államalapítást megelőzően megszállták a honfoglaló magyarok, miként ezt az erődítmény alatti Tisza parton felszínre került szórványleletek: aranyozott ezüst övveretek, valamint rozettás lószerszámdíszek minden kétséget kizáróan bizonyítják.⁶ A letelepedés módjáról, az esetlegesen itt talált népességről és harcokról azonban nem rendelkezünk közvetlen információval, hiszen a „néhai jó emlékü, dicsőséges” Béla király névtelen jegyzőjének, Anonymusnak a munkája, a *Gesta Hungarorum*⁷ hallgat településünkről. Mi több, a 11. századi ispánsági- és megyeközpont holléte, továbbá Szolnok megye kialakulása is a közelmúltig parázs viták keresztútjában állt, amely a rendelkezésre álló írott források csekély számának, terjedelmének, valamint az egyes kifejezések gyakran helytelen értelmezésének, illetőleg a régészeti kutatások hiányának rovására írható. A könyvtáryira duzzadt szakirodalom ismertetésétől terjedelmi okok miatt eltekintve, az utóbbi negyed században két, markánsan szembenálló teória kristályosodott ki.

A Kristó Gyula által felvázoltak szerint a település, illetőleg a megye (*comitatus, provincia, districtus*) névadója az első ispán volt. Szolnok (*Zounuk, Zonuc*) comes a várát a Tisza

1 E tanulmányt Buzás Gergely régész, igazgató (Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád) lektorálta. Hasznos tanácsait, észrevételeit, baráti segítségét ezúton is köszönöm. Köszönettel tartozom még egyetemi éveim kiváló tanárának, Makk Ferenc történészprofesszornak (Szegedi Tudományegyetem, Szeged), aki időt szakított a kézirat egyes részletkérdéseinek megvitatására és az írott források elmélyültebb vizsgálatára inspirált.

2 Kaposvári 1983.; Kaposvári 1990. A két tanulmány legújabb kiadására lásd: Kaposvári 1996a, 101–268.

3 Kaposvári 1983, 161.

4 Selmeczi 1975.

5 Kertész et al. 2007a, 36–40.; Kertész – Bana 2010, 68–72.; Kertész 2010.; Kertész – Korpás 2013, 394–399.; Kertész 2014.

6 Kaposvári 1983, 161. 202. 3. jegyzet, 42. kép; Kaposvári 1988, 10.

7 SRH.

jobb partján, a Zagyva tiszai torkolatánál építette fel az 1030–1040-es években és 1046-ban vesztette életét a Vata-féle felkelés során. A várispánság tehát nem Szent István kori, hanem inkább Péter király uralkodása alatt keletkezett. A Várad Regestrum a 13. század elején az ispán/várispán mellett a várszerkezet további tisztségviselői közül az udvarispánra (*curialis comes*), hadnagyra (*dux exercitus, maior exercitus*) és a király szolnoki billogosára (*bilotus*) szolgáltat adatokat. A várelemek közül a várjobbágyok, várhospesek, várnépek (*castrenses, cives*), továbbá a kenyérsütők (*pistores castris*) fordulnak elő a kútfőkben. Szolnok várának megyéje kezdetben csupán az erősség környezetére, a Tisza mindkét partjára korlátozódott. A későbbiek során a Tisza-vidéktől a Keleti-Kárpátokig húzódó, nagy kiterjedésű igazgatási egység létrejöttére a várelemek (*cives*) keleti expanziója következtében került sor, akik útjuk során gyér számban földeket, birtokokat szereztek, amelyek Szolnokvár ingatlanai lettek. A 12. század folyamán Szolnok megyévé alakult két tömb: a Tisza menti és az erdélyi azonban soha nem alkothatott összefüggő láncolatot, mivel az egymással határos Bihar és Szabolcs megye akkor már létezett. Ez a különállás abban is kifejezésre jutott, hogy az előbbi a váci egyházmegye – amelynek szolnoki főesperessége 1279 óta adatolható –, az utóbbi az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozott (ennek szolnoki főesperessége 1214 óta szerepel a forrásokban). A szolnoki ispán és az erdélyi vajda méltósága 1263–1441 között egybekapcsolódott. Az eredetileg egységes irányítás alatt álló megye a 14–15. század fordulóján kétfelé bomlott: a nyugati Külső-, míg a keleti Belső-Szolnokra. A 15. században a keleti rész még tovább osztódott Közép- és Belső-Szolnokra.⁸

A fentitől homlokegyenest eltérő koncepciót képviselő Németh Péter a megyeközpontot az Erdélyben található, Szamos-parti Dés várába helyezte, és úgy vélte, hogy az innen Kozárvára került át, majd a tatárjárás után a „jobbán védhető” Bálványosvárra. A megye első ispánjának helynévi emlékét a később Közép-Szolnok megye területére eső Zálnok település őrzi. A

megye tehát éppen keletről nyugat felé szerveződött volna meg. Mivel ehhez a Tisza-parti erődtípus léte nem illeszkedett, az alábbi, abszurd javaslattal élt: „a történeti és a régészeti irodalomból törölni kell a szolnoki kora Árpád-kori földvárakra vonatkozó teóriákat, az 1879. évi árvíz nem semmisíthette meg azt, ami sohasem létezett!”⁹ Igen közel áll ehhez Polgár Zoltán állásfoglalása, aki Szolnok első említése kapcsán ugyan hivatkozott az I. Géza király alapította garamszentbenedeki bencés apátság 1075. évi oklevelére. Szerinte azonban „az okleveles adatok [...] nem igazítanak el a szolnoki vár ügyében, hisz a település említéseiből nem derül ki egyértelműen egy Árpád-kori vár léte (in via Zounuk, civibus Zounuk, villa urbanorum Zounuk, juxta Zounuk).”¹⁰ „Névadója talán az 1046-os pogánylázadás során megölt Zonuk ispán volt.”¹¹ Emellett Polgár a cikkében ismertetette azt a „hagyományos régi felfogást”, amely a megye megszervezését a sószállítás útvonalának biztosításában látta, az észak-erdélyi bányák és Tisza-parti elosztóhely, Szolnok között, majd megemlítette Kristó Gyula és Német Péter téziseit is.¹² Részben ide tartozhat még Bagi Gábor azon véleménye, mely szerint „az adatok nem zárják ki az ispánsági vár meglétét, bár a kérdést végérvényesen csak alapos régészeti kutatások alapján lehet eldönteni. Ugyancsak fontos probléma, hogy hány Szolnok nevű vár létezett e korban a Kárpát-medencében, kell-e Erdélyben is számolnunk eggyel.”¹³

Szerencsére még az „alapos régészeti kutatások” megkezdése előtt sikerült feltárni az igazságot, amelynek egy része már évekkel Bagi Gábor tanulmányának megjelenése előtt napvilágot látott. Németh Péter elképzelését elsőként Bóna István vette górcső alá, ám meggyőző, tényeken alapuló kritikájából a Polgár Zoltán és a Bagi Gábor által felvetett kifogásokra egyaránt választ kaphatunk. A neves régészprofesszor többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a „névadó Szónok ispánt megbízható 11. századi forrásra visszavezethetően ismerjük, 1046 szept-

8 Kristó 1988, 434–440. 486–487. 514–515.; Kristó: in: KMTL. 655.

9 Németh 1995.

10 Polgár 1996, 105.

11 Polgár 1996, 81.

12 Polgár 1996, 81–82.

13 Bagi 2000, 11.

temberében a Kelen-révnél egy csónakban ő is életét vesztette, – a nominativusban álló személynév mindig a várak első ispánjára utal, lásd Pozsony, Győr, Bars, Hont, Borsod, Szabolcs, Bihar, Zaránd, Torda, Hunyad, Doboka, Bács, Csanád.” Ezen kívül kitért arra, hogy az erdélyi Belső-Szolnokban nincs Szolnok helynév, vagy például ha az 1075. évi oklevélben *cives Zounukról* és *urbani Zounukról* olvashatunk, az csak úgy lehetséges, hogy már léteznie kellett a Tiszánál egy *civitas/urbs Zounuknak*, akkor is, ha azt külön nem említi az oklevél. „Egy 12. századi hiteles okirat *castrum Zounuk*-ot említ a mai Szolnok helyén, ennek ispánja volt, és főesperesség kapcsolódott hozzá.” Végül röviden áttekintette a régészeti adatokat és levonta azt a következtetést, hogy az itteni vár létezése kétségbevonhatatlan.¹⁴

Néhány évvel később Kristó Gyula fejtette ki cáfolatát a Németh Péter által közzétettekről. Bóna István érveit egyebek mellett azzal egészítette ki, hogy Németh akkor járt el helyesen, amikor az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél *cives Zounuk* adatát a szolnoki várnépekre értelmezte, hibát vétett viszont, amikor annak *villa urbanorum Zounuk* kifejezését már „Szolnok polgárainak faluja”-ként adta vissza. Az *urbanus* szó ugyanis – a *civis*hez hasonlóan – várnépet jelent, mivelhogy a korai forrásokban az *urbs* szónak vár az értelme,¹⁵ tehát egyértelműen a szolnoki várnépek (*urbanusok* és nem polgárok) falujáról van szó. „Azaz már maga meglelhette volna a 11. század második felében a garamszentbenedeki oklevél vonatkozó helynevei lokalizációja alapján a Tisza parti Szolnok vár létének írásbeli bizonyosságát. De mivel erre nem jött rá, csupa olyan ötletet vetett fel (ilyen a dési, a kozárvári és a bálványosi ispáni vár), amellyel kapcsolatban semmiféle adat nem állt rendelkezésre.”¹⁶ A bírálatokat köve-

tően Németh Péter hipotézise kártyavárként omlott össze. Mindezek tükrében továbbra is Kristó Gyula átfogó modellje tekinthető kiindulópontnak, annak ellenére, hogy néhány részletkérdésről komoly szakmai polémia bontakozott ki.¹⁷ Összegezve az eddigieket megállapítható tehát, hogy a garamszentbenedeki alapító- és adománylevelével alapján a 11. századi szolnoki ispánsági- és megyeközpont léte egyértelműen bizonyítható. Korábban Kaposvári Gyula az elsők között világított rá arra, hogy „Szolnok az alföldi megyeszékhelyek közül az egyetlen, amely I. István korában is megyeszékhely volt és ma is az.”¹⁸

Szolnok kétségkívül a Magyar Királyság azon – mintegy 45–50-re tehető – ispánsági központjai közé tartozott, amelyek egyben megyeszékhelyek is voltak (1. 2/1. ábra). Ugyanakkor sem a vár, sem a település, sem pedig Szolnok megye 11. század eleji létrehozásához nem rendelkezünk közvetlen adatokkal. Korai létrejöttét egyedül Pauler Gyula azon feltételezése támogatja, mely szerint okvetlenül Szent Istvánnak kellett alapítania a forrásokban az

civibus zounuk]; Azután a mező közepén fut a határ Garam Szent Benedek faluja [Tenyő] és a szolnoki polgárok földje között [inter villam sancti Benedicti et inter villam urbanorum Zounuk]” (Benedek 2007, 11.). A sort még folytathatnánk, például – újabb pontatlanságokkal kiegészülve – Bertók 2010, 17–18. 5. jegyzet: „E föld egyik része Szolnok (Zounok) [helyesen: Zounuk] lakóié, majd a mező közepén van a határ Szent Benedek és Szolnok város lakóinak faluja között...” vagy Szabó 2010, 11.: „A Tiszán túl adtam Pelu (Tenyő) nevezetű földet a Kengyel (Kengyel) nevű víznek révje felett, a saját határai mellett. Ennek a földnek első része Zounok [helyesen: Zounuk] polgárai közt oszlik meg. Majd Zeku következik, mely később a mező közepén határvonalat képez Szent Benedek ottani faluja és a Zounok [helyesen: Zounuk] városbeliek földje között...”.

17 Zsoldos Attila (2002, 683–685.) például megkérdőjelezte Kristó Gyula elképzelését a várnépek spontán expanziójáról. A Pálóczi Horváth András 70. születésnapja előtt tisztelegő kötetben közzétett dolgozatunkról készített lektori véleményében Zsoldos Attila kitért az alábbiakra: „az, hogy vannak korai adatok Szolnok várára, nem teszi magától értetődővé, hogy a megye szervezése nyugatról keletre haladt. Az állítólagos névadó Szolnok ispán 1046. évi szereplése pedig nem elégséges ahhoz, hogy István uralkodása utáni időkre keltezzük a megye kialakulását: 1046-ban Szolnok lehetett már régóta ispán.” Lásd: Kertész 2014, 348. 20. jegyzet.

18 Kaposvári 1971, 88.

14 Bóna 1996, 231–232.

15 Kristó 1994, 121–122.

16 Kristó 2002, 476. Sajnálatos módon a hibás értelmezések olyan mélyen rögzültek, hogy a szóban forgó bencés monostor alapító oklevélének szolnoki várnépekre vonatkozó részleteit a legutóbbi kiadásban továbbra is tévesen, az alábbiak szerint adták közre: „adtam Tenyő földet a Tiszán túl a Kengyel víz révje felett, a saját határvonalaival, amely földnek az első része elkülönül Szolnok polgáraiétól [Cuius terre prima pars diuiditur

1. ábra. Magyarország vármegyéi és azok központjai a 11–13. században (a KMTL. térképe alapján rajzolta Kalán Rita) Rövidítések: B. Besztercei kerület; Br. Brassói kerület; F. Fehér megye; K. Királyi kerület; R. Radnai kerület.

1070-es évek első feléig felbukkanó megyéket, mert ehhez az államalapító uralkodását követő zavaros évtizedek alatt hiányoztak a feltételek.¹⁹ Napjaikig vitatott azonban, hogy Szolnok vár megyéje esetében erre valóban sor került-e Szent István idejében,²⁰ vagy csak azt követően.²¹ Zsoldos Attila mindazonáltal – Visegrád, Kolon és Újvár megye példájára hivatkozva – aszerint foglalt állást, hogy az 1070-es évekig feltűnő megyéket nem lehet automatikusan visszavetíteni Szent István korába.²²

Zsoldos Attila rámutatott arra, „*hogy a megye nem volt azonos a latin nyelvű forrásainkban többnyire szintén comitatus kifejezéssel illetett várispánsággal, lévén ez utóbbi a várból és az alá rendelt földekből álló, területileg össze nem függő uradalom, mely a királyi birtokok*

egy sajátos típusaként határozható meg, míg a megye területébe a helyi várspánságon kívül másfajta birtoktípusok – egyéb királyi birtokok mellett az egyházak és a magánbirtokosok földjei – is beletartoztak. Más kérdés, hogy a megye, ha nem is volt azonos vele, mégsem volt független a várspánságtól: területének határait jórészt a várspánsághoz tartozó földek láncolata rajzolta meg, s a vár élén álló várspán is személyében azonos volt a megyét igazgató megyésispánnal.”²³ Kristó Gyula hangsúlyozta, hogy a várspánság alapvetően katonai feladatokat szolgáló egységként jött létre és a királyi hatalmat testesítette meg.²⁴ Font Márta ennek figyelembevételével terjesztette ki az első ezredforduló idejére azt a jól ismert tételt, mely szerint a vár=*hatalom*.²⁵ A szolnoki várszervezet egykori létre a település határában feltűnő

19 Pauler 1888, 517.

20 Györffy 1977, 232. 331.

21 Kristó 1988, 434.

22 Zsoldos 2002a, 425–426.

23 Zsoldos 2002a, 426.

24 Kristó 1988, 191–192.

25 Font 2005, 183.

alábbi helynevek alapján következtethetünk: Alcsi (Ácsi) pusztá (2/5 ábra),²⁶ Kovácsi hátrész,²⁷ amelyek az ácsok és kovácsok falvainak emlékét őrizhették meg. Nem kizárt, hogy ide tatózó várnépek éltek még Halásztelken,²⁸

26 Alcsi (Ácsi) falu, ma Alcsipusztá. 1222: Asu, 1324: Alchy. Feltűnésekor lakói *centurionatui subiecti*, tehát várnépek (Csánki 1890, 57.; Heckenast 1970, 91.; Selmeczi 1975, 30. 34. 26. jegyzet). I. Károly király 1324. március 23-án kelt bizonyáglevelében – egyebek mellett – Alcsi (*Alchy*) birtokot Horskundorph-i Wlungusnak ~ Welungus ~ Wlungus, hű katonájának a kérésére, szolgálatai fejében neki adományozta (Anjou-oklt. VIII. 70–71. 123. regeszta.; Benedek 2007, 20–23.), amely később, 1347-ben I. Lajos jóvoltából Wlungus leánytestvérére, Erzsébet úrasszonyra, valamint annak férjére, Konia ~ Konya mesterre háramlott, és 1353. május 16-án külön megerősítést nyert (Anjou-oklt. XXXI. 496–497. 967. regeszta.; Benedek 2007, 25–28.). A települést a hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírásában Ácsi néven említik, ám Fekete Lajos (1968, 16. 83. 10. jegyzet) megállapításával ellentétben nem „a Tisza jobb partjánál, Szolnoktól északra” található, hanem a Tisza bal partján, Szolnoktól délkeletre, a mostani Alcsi-Holt-Tisza meanderének sarkánál, Szajol határában lokalizálható (2/5. ábra).

A középkori falu területe beépített, jelenleg a MOL Nyrt. Szajol Telep tulajdonában van. Temploma és temetője 1973-ban, az olajtárolók építése közben semmisült meg. A MOL-tól származó információ szerint abban az évben 14 db, egyenként 20.000 m³-es szénhidrogén terméktároló létesült. A szolnoki Damjanich János Múzeumba bekerült leletek között honfoglalás kori kengyelek és nyílhegyek is előfordulnak. Korábban Selmeczi László úgy vélte, hogy a Szolnok és Szajol között 1906–1907-ben épített út kivitelezése során megtalált temetkezések és mellékleteik – 1906-ban állatfejes karperecre bukkantak, 1907-ben 20 sírt tártak fel, amelyekből gyöngyök, karikák, karperecek, továbbá Provancei Hugo (926–945) és II. Lothar (945–950) Milánóban 931–950 között vert dénárjai kerültek felszínre (Huszár 1955, 99.; Fehér et al. 1962, 76.; Stanczik 1975, 161–164.) – Alcsi faluhoz tartoztak (Selmeczi 1975, 27.). A Tisza jobb partján, Szolnok–Alcsi-szigeten 1993-ban elvégzett leletmentés során feltárt Árpád-kori településrészletet közlő Kelen Angéla (2009, 339. 2. jegyzet) ugyanakkor arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fenti sírok ezzel az utóbbi lelőhellyel hozhatóak kapcsolatba (2/2. ábra). Véleményünk szerint a szóban forgó temetkezések sokkal inkább egy harmadik helyszínhez, a Millér tiszai torkolatánál azonosítható révhöz köthetőek (2/3. ábra), a bennük nyugvók egy része pedig az átkelőhely biztosításában játszhatott szerepet. Lásd: Kertész 2010.

27 Kovácsi csupán helynévként ismert, melynek területéről Árpád-kori szórványleletek kerültek elő. Lásd: Selmeczi 1975, 30. 34. 26. jegyzet.

28 Csánki 1890, 651.

Fokorún (a fokokkal elzárt halászó helyek gondozói, a halászok),²⁹ a távolabbi Fegyverneken (fegyverkovácsok), Örményesen (az őrlők, azaz a molnárok)³⁰ és talán Szajolban (várkatonák),³¹ a későbbi kismemesi településen.³²

Kristó Gyula felismerte a világi/egyházi igazgatás és a vármegye/főesperességek kialakulása közötti szoros kapcsolatot. Rájött arra a törvényszerűsége, hogy a bizonyosan korai alapítású megyék esetében rendszerint megegyezett a megye és az esperesség területe.³³ Ebből következően Szolnok megye kezdetben csak a váci egyházmegye szolnoki főesperességére, a későbbi Külső-Szolnokra terjedt ki.³⁴ Font Márta szerint a várak létesítésekor azokat a helyszíneket is preferálták „ahol az egyes törzsek legyőzése, hódoltatása után az Árpádok hatalmát demonstrálni volt célszerű”.³⁵ Lehetséges, hogy stratégiaileg a legalkalmasabb ponton, az egyik fontos tiszai átkelőhelynél felépített szolnoki erősség esetében nem elhanyagolható szerepet játszhatott, hogy az uralkodó innen szeretne volna sakkban tartani a szomszédos Békés várat³⁶ és annak urát (1. ábra). A Körösök vidékét ugyanis ekkoriban még bizonyosan nem integrálták. Békés megye megszervezése csak jóval később jöhetett szóba, bár keresztény térítés folyhatott itt és politikai számításból maga Vata is áttért.³⁷

A névadó Szolnok ispán kiléte, illetőleg az, hogy a király mikor nevezte ki ebbe a fontos pozícióba, a várispánság és a vármegye élére, nem ismert. Egyedül az valószínűsíthető, hogy az uralkodó bizalmi embereinek köréből kerül-

29 Csánki 1890, 62.

30 A felsorolt települések nem magától értetődően a várszervezet emlékei, lehetnek egyéb birtokszervezethez tartozó királyi népek lakóhelyei is.

31 Csánki 1890, 670.

32 Szabó 1996, 41.; Szabó 1998, 26.; Szabó 2010, 18.

33 Kristó 1988, 208–235.

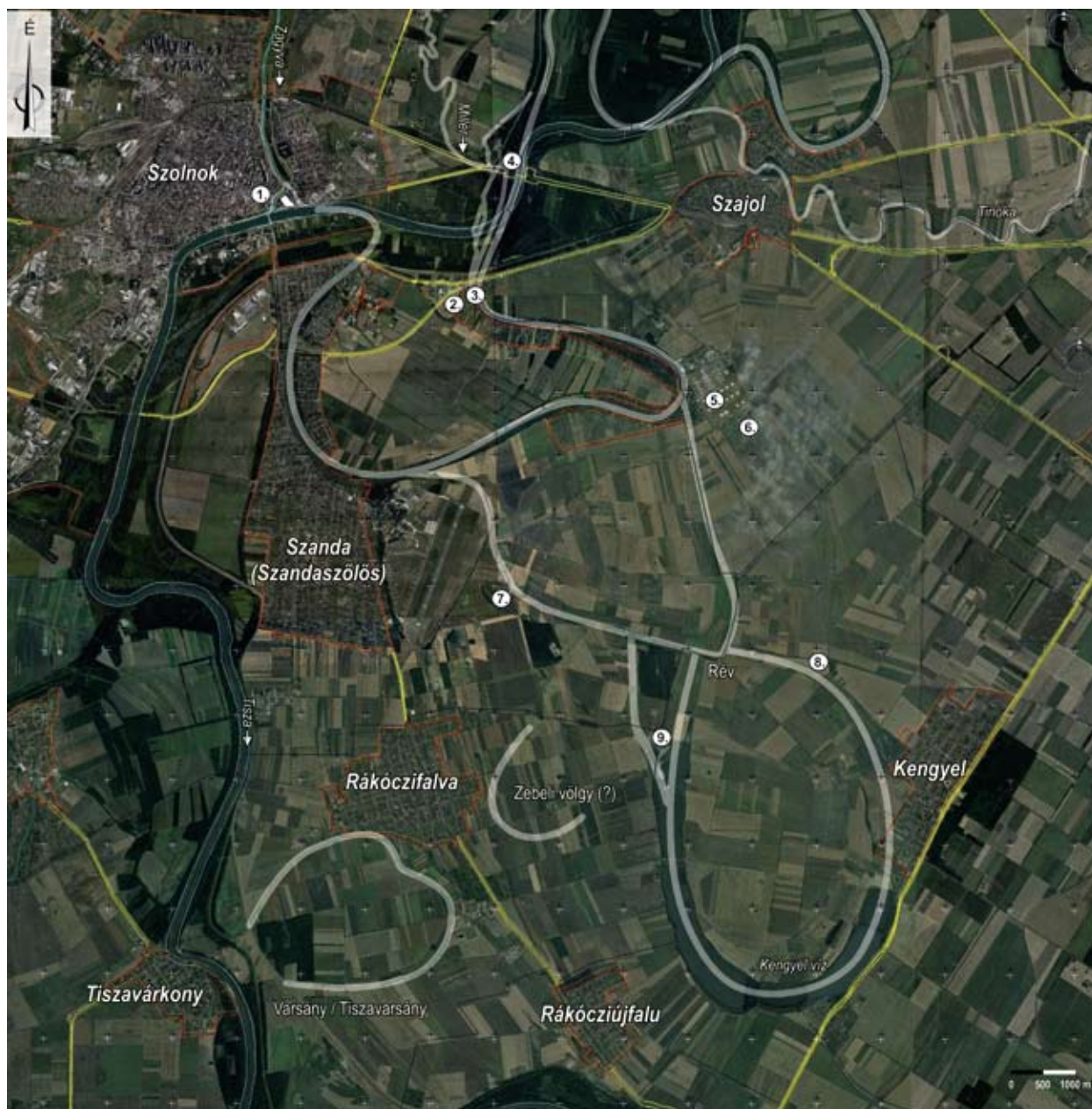
34 A váci egyházmegye alapításáról újabban: Koszta 2001.

35 Font 2005, 183.

36 Jankovich: in: KMTL. 89.

37 Kristó 1988, 479–482.; Kristó 2006, 118. Békésvár létét ugyanakkor Bóna István egyértelműen elutasította. Lásd: Bóna 1998, 52.

2. ábra. Szolnoktól délkeletre, a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevelében a Pél (Pelu) elnevezésű birtok kapcsán feltűnő, azonosítható helynevek (Google Earth, valamint Laszlovszky 1982.; Cseh – Tóth 1987. és Selmeczi 2013. adatainak felhasználásával tervezte: Kertész Róbert, készítette: Horváth Sándor)
Jelkulcs: 1. Szolnok ispáni vára; 2. Szolnok–Alcsi-sziget Árpád-kori lelőhely; 3. Millér eredeti tiszai torkolata, ahol Szolnok középkori révhelye azonosítható; 4. Millér szabályozások utáni tiszai torkolata; 5. Alcsi falu (középkor, kora újkor); 6. Tenyőhalom – a középkori tenyői monostor valószínűsíthető helye; 7. Szolnok–Szanda Beke Pál halma III. honfoglalás kori temető – Uetcudi sírja(?); 8. Derzsi/Derzsigát falu (Árpád-kori és késő középkori település); 9. 14–16. századi település.

hetett ki. Szabó László azon kijelentése, mely szerint „neve írásos forrásokban 1018-ban jelenik meg,”³⁸ valójában nem több, mint pusztá

kitaláció, hiszen ezen időszak kútfőiben egyetlen egyszer sem szerepel. Szent Gellért püspök nagy legendája,³⁹ a Képes Krónika⁴⁰ és a

38 Szabó 1996, 38. Lásd még: Szabó 1998, 24.; Szabó 2010, 14.

39 Szabó 1983, 89–91.

40 Képes Krónika 1986, 109–112.

*Thuróczy-krónika*⁴¹ alapján viszont egyértelműen megállapítható, hogy az 1046-ban kirobbant Vata vezette felkelés idején Szolnok ispánt nem a Zagyva tiszai torkolatánál létesített központjában, hanem Fehérváron (Székesfehérvár)⁴² találjuk, abban a városban, amelynek kapuit az oda bevonulni szándékozó Péter király előtt bezárták. Ez azt bizonyítja, hogy az ispán elpártolt az uralkodótól, amit a krónikák azon részletei is alátámasztanak, melyek szerint egy főpapi-főnemesi küldöttségnek tagjaként elindult Vazul száműzött fiai, az Oroszországból hazahívott András és Levente hercegek köszöntésére. Vataék azonban a pesti révnél lecsaptak rájuk, és Gellért püspököt követve ekkor szenvedett vértanúhalált a Dunán való átkelésakor maga Szolnok is. Feltételezhetően Vata és az ispán között ugyanolyan személyes konfliktus húzódhatott meg, mint amilyen a csanádi püspökkel szemben korábban kialakult: az előbbi északnyugatról, az utóbbi délről jelenthetett fenyegetést számára (1. ábra).⁴³

Szolnok leszármazottai a vár körül (Szajol, Püspöki) és Külső-Szolnok megyében (Istvánháza, Nagyrév) birtokoltak,⁴⁴ nemzeti monostorukat a megyeszékhely szomszédságában, Tenyőn alapíthatták.⁴⁵ A komplexum maradványai a Szajol határában fekvő Tenyőhalmon valószínűsíthetők (2/6. ábra), amelynek tövében az 1999-ben elvégzett régészeti ásatáson – egyebek mellett – két kora Árpád-kori (11–12. századi) veremházat tártak fel.⁴⁶ Feltételezhetően az ispáni vár körül elterülő földek voltak a Szolnok nemzetség első szállásbirtokai,⁴⁷ de birtokoltak még a közelebbi Pest (Mikebuda, Érkusbuda, Irsa, Alberti, Dánszentmiklós), Nógrád (Bágyon), valamint a távolabbi Fejér (Szentpéterszállás, Egyházasszállás, Hosszúszállás, Hidegkút) és Győr megyékben (Gönyő) is. E nemből erednek például a Szajoli, Nagyrévi, Irsay, Szentiványi,

Tabajdi, Mikebudai, Gönyői családok, valamint a Gyürkiek, Péteriek és Széchenyiek.⁴⁸ A família tagjai ugyanakkor a későbbiekben már nem játszottak jelentős szerepet, rendre csak kisbirtokosokként bukkannak fel a forrásokban. Ennek hátterében az húzódhatott meg, hogy a 11. századi trónviszályok során elszámították magukat és az általuk támogatott jelölt később alulmaradt.⁴⁹

Öskörnyezeti viszonyok

A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján úgy tűnik, hogy Gorové László közel két évszázada publikált álláspontjától⁵⁰ eltérően Szolnoknál a Zagyva nem egy, hanem két nagyobb ágra szakadva ömlött a Tiszába. Ez azt jelenti, hogy a folyó a jelenlegi várszigetet nemcsak kelet, hanem nyugat felől egyaránt megkerülte (3. ábra).⁵¹ Csaknem egy évezred távlatából nem egyszerű eldönteni, hogy melyik lehetett a dominánsabb. A szolnoki palánkvár építését 1550 őszén irányító Bernardo Villela de Aldana spanyol tábornok levelei és emlékirata, illetőleg az 1551 nyarától alkaptányi beosztásba előléptetett Móré Gáspár 1553–1554-ben lezajlott várfeladási perének aktái között fellelt vázlatrajz⁵² szerint azonban nagyon valószínű, hogy a nyugati lehetett a főág, míg a keleti a mellékág. Ismert, hogy a manapság konstataható helyzet nem is olyan régi keletű: a Zagyva keleti medre a 19. század elején kezdett feliszapolódni a torkolatnál és emiatt helyeződött át a folyó a jelenlegi nyomvonalába.⁵³ Habár 1820-ban Gorové László még ennek fordítottját idézi fel: a nyugati ág száradt ki – igaz, csupán időlegesen.⁵⁴ Számos példa igazolja, hogy folyótorkolatok ilyen jellegű kisebb változásai néhány évtized alatt is végbemehetnek a nagymennyi-

41 Thuróczy 1986, 88–90.

42 Siklósi: in: KMTL. 626–628.

43 Kristó 2006, 119.

44 Bártfai Szabó 1938, 434.

45 Györffy 1977, 331.

46 Pintér 2000.; Selmeczi 2013, 365.

47 Bártfai Szabó 1938, 522.

48 Bártfai Szabó 1938, 434. 522.

49 Bagi 1992, 29–30.; Bagi 2000, 11.

50 Gorové 1820, 19–20.

51 Hild Viktor (1894, 8.) még úgy vélte, hogy a Zagyva-torkolat eredetileg három ággal rendelkezett és ez nyújtott természetes védelmet.

52 Szendrei 1889, 138.; Pálffy 1997, 216–218.

53 Kertész et al. 2007a, 44.; Kertész – Bana 2010, 83.; Kertész 2010.

54 Gorové 1820, 19.; Kertész et al. 2007a, 44.

3. ábra. Szolnok városmagjának talajmechanikai fúrásadatok alapján elkészített öskörnyezeti rekonstrukciója (tervezte: Kertész Róbert, készítette: Nagy Dénes, Horváth Sándor)
Jelkulcs: 1. feltételezett középvízi meder; 2. 84 m (Bf.) alatt (ártér); 3. vízállásos terület; 4. 84–85 m (Bf.); 5. 85–86 m (Bf.); 6. 86–87 m (Bf.); 7. 87 m (Bf.) fölött.

ségű hordaléklerakódás miatt. Az így elzáródó torkolatú folyó pedig egy-egy áradással képes magasabb területek felé is áttörni. Könnyen előfordulhat tehát, hogy 1550-ben vagy akár a 11. században ugyancsak a 19. századihoz hasonló szituációval számolhatunk, amikor a keleti ág jelentősebb mértékben feliszapolódhatott és emiatt a nyugati vált meghatározóvá.

A keleti Zagyva-ág kapcsán nincs szükség új elemzésekre, helyén pillanatnyilag is kivehető a feltöltődött meder, amely a 16. századtól napjainkig folyamatosan nyomon követhető a látképeken, hadmérnöki felméréseken, történeti térképeken, sőt még archív légi felvételen és modern topográfiai felméréseken egyaránt (4–6. ábra).⁵⁵ A nyugati szakasz bizonyítása is csak első pillantásra tűnhet problematikusnak, mivel létezését mind a talajmechanikai fúrások

(7. ábra),⁵⁶ mind Aldana levelei és emlékirata, a Móre-per tollrajzával egyetemben meggyőzően alátámasztják. Kezdjük a sort a fúrásokkal, illetőleg az azokból kirostált információk alapján készített öskörnyezeti rekonstrukcióval.⁵⁷ Előrebocsájtjuk, hogy a legjelentősebb adathianyával éppen a jelenlegi Zagyva-meder területén szembesülhetünk, hiszen innen – a helyzetből fakadóan – hiányoznak a megfelelő információkat magukba foglaló rétegek. Szerencsére azonban nem teljesen, rejtve ugyanis maradtak értékelhető nyomok. Ez annak köszönhető, hogy az itteni szakasz csak hozzávetőlegesen eshetett egybe a mostani folyó nyomvonalával, hajdan

⁵⁵ Kertész et al. 2007a, 6–8. 11–17. 19–21. 24–31. (3–5. 7–13. 15–16. 18–30. kép)

⁵⁶ Kertész et al. 2007a, 32–33. 31. kép; Kertész – Bana 2010, 68.; Kertész 2010.; Kertész 2014, 353. 379. 4. kép.

⁵⁷ Kertész et al. 2007a, 36–37. 35. kép; Kertész – Bana 2010, 69.; Kertész 2010.; Kertész 2014, 380. 6. kép.

4. ábra. A két világháború – feltehetően 1928–1937 – között készített légi felvétel Szolnok történeti városmagjáról (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest, jelzet: G I h 661, Kertész et al. 2006, 4. 1. kép után módosítva)

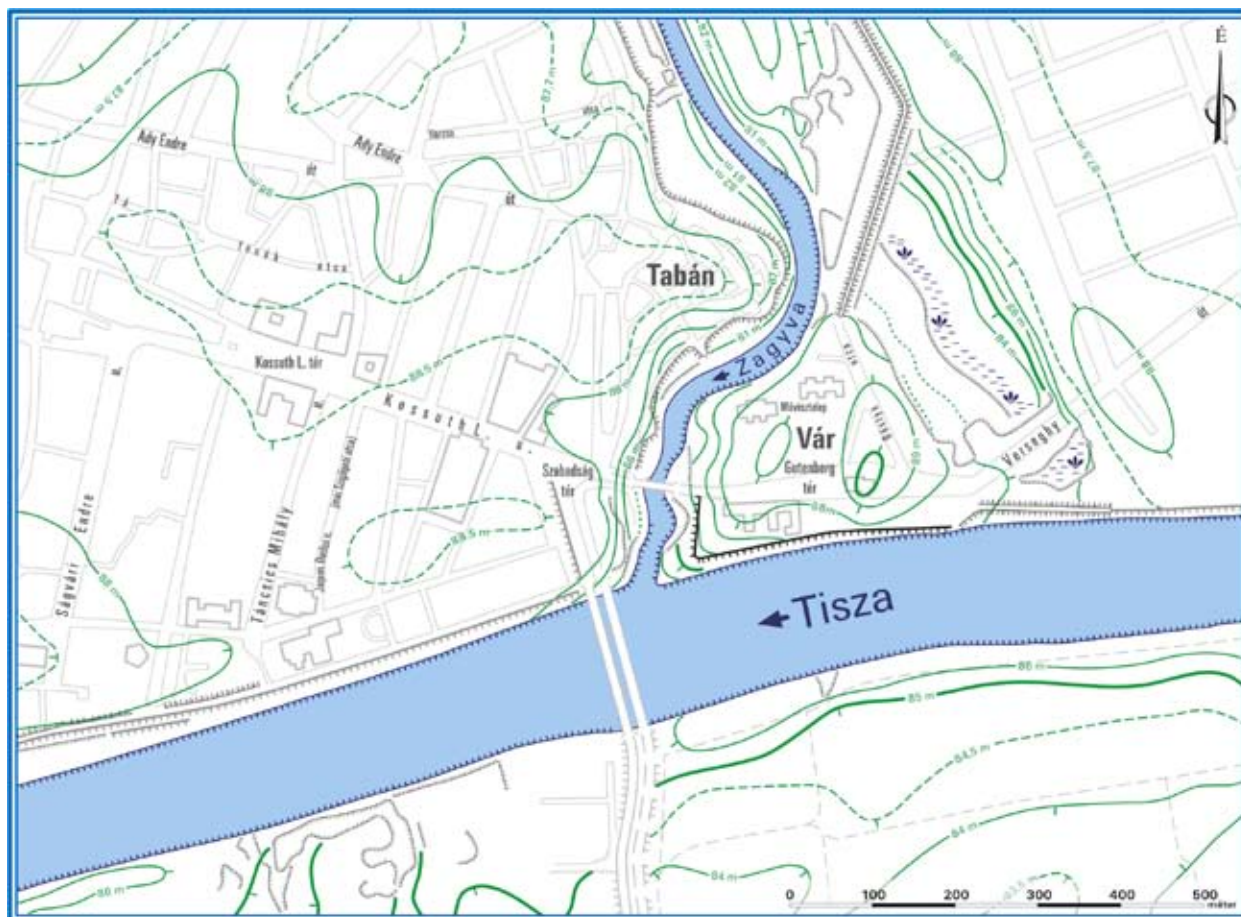
Jelkulcs: 1. kora újkori városárok Tisza-torkolati szakasza a Tisza Szálló épülete alatt húzódik; 2. kora újkori városárok Zagyvára csatlakozó maradványa: az egykori Harcsa utcai kifolyó (napjainkban zsilippel ellátva); 3. Zagyva-ártér széle (jelenleg feltöltött); 4. Zagyva jobb parti sétány jelenlegi nyomvonala; 5. Tabánból levágott terület; 6. Zagyva bal parti sétány napjainkban.

ugyanis közvetlenül a Tiszába szakadása előtt kettéágazott: egyrészt a jelenlegi Zagyva-torkolat táján érhet el a szőke folyót, másrészt attól keletre, a később felépített kora újkori vár Vízikapujának térségében. Ennek a legutóbbinak a fúrások alapján egyértelműen meghatározható a nyomvonala, mindazonáltal a felszínen már semmi nem látható, mert Aldanáék 1550 őszén, a vár kivitelezésével összefüggésben teljesen betemették. A fúrásokból tehát nyilvánvaló, hogy a nyugati Zagyva-meder a torkolat előtt egy kisebb szigetet fogott közre három felől, amelynek negyedik, déli oldalát a Tisza habjai mosták (3. ábra).

Rátérve az írott forrásokra, 1550 őszén több kútfő szerint a munkát a felépítendő palánkerősség keleti részén, az ispáni vár védműveinél

kezdték. Elsőként a keleti falat erősítették meg, azt követően az előtte húzódó várarkot ásták ki, majd pedig az ezeket védő délkeleti és északkeleti bástyákat építették fel. Aldana nevezetes emlékirata, az *Expedición* erről az alábbiakat őrizte meg: „kibővítették és megerősítették a régi földsáncot, melyet a két egymásba torkolló folyó fog közre, azonképpen nekifogtak egy felette szilárd, jó formájú, háromszög alakú erőd felhúzásának is, melyhez két oldalról az említett folyók szolgáltak árok gyanánt, a harmadik fertályon pedig – ott volt a legrövidebb a fal – egy szerfölött mély árkot vontak, melybe ugyancsak sok víz jutott, mert belevezették a Zagyva egyik mellékágát, s ilyképpen már szigeten feküdt az a vár, a vízzel körülfogott sáncok pedig kiemelked-

5. ábra. Szolnok topográfiai viszonyai 1960-ban (az 1960-as várostérkép alapján)

tek a környező sík vidékből.”⁵⁸ Hasonlóképpen nyilatkozik Niklas Graf zu Salm und Neuburg magyarországi főhadparancsnok (1546–1550)⁵⁹ az 1550. október 29-én kelt, a salzburgi érseknek (aki ez időben, 1540 és 1554 között adminisztrátorként Ernő bajor herceg volt) írt levelében: „Korábban volt itt egy vár, amelyet a törökök újra akartak építeni, de most pusztá. [...] A régi falakat elkezdte megmagasítani, az árkokat újból kiásni, illetve új bástyákat kezdett építeni.”⁶⁰ Aldana 1550. szeptember 30-i levele pedig ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Miután együtt a Gróffal visszatértem ide, megtetszett neki az a terv, amelyet már építeni is kezdtem az árokkal az egyik víztől a másikig és a két hozzá csatlakozó bástya, hasonló módon az is, hogy az építésen éjjel-nappal a lehető legnagyobb sietséggel dolgozunk.”⁶¹ [...] A két bástya

már két és fél öl magasra épült, az építéshez szükséges földet az árokból szedjük ki”.⁶²

A munkálatok tehát javában zajlottak, amikor az eredeti terven módosítottak és belefogtak a délnyugati félbástya kivitelezésébe. Az *Expedición*ban erről a következő olvasható: „Aldana kicsinek találta azt az erődítményt egy oly fontos várhoz, mint Szolnok, hozzávett még egy kisebb szigetet, mely a Zagyvában, a tiszai torkolat előtt feküdt, s a földsáncokhoz kapcsolván őket, valóságos citadellát épített, mellyel becsesebbé, szemrevalóbbá tette magát a várat is.”⁶³ Ez a terven felüli bástya, és annak a

62 Kertész – Korpás 2013, 430.

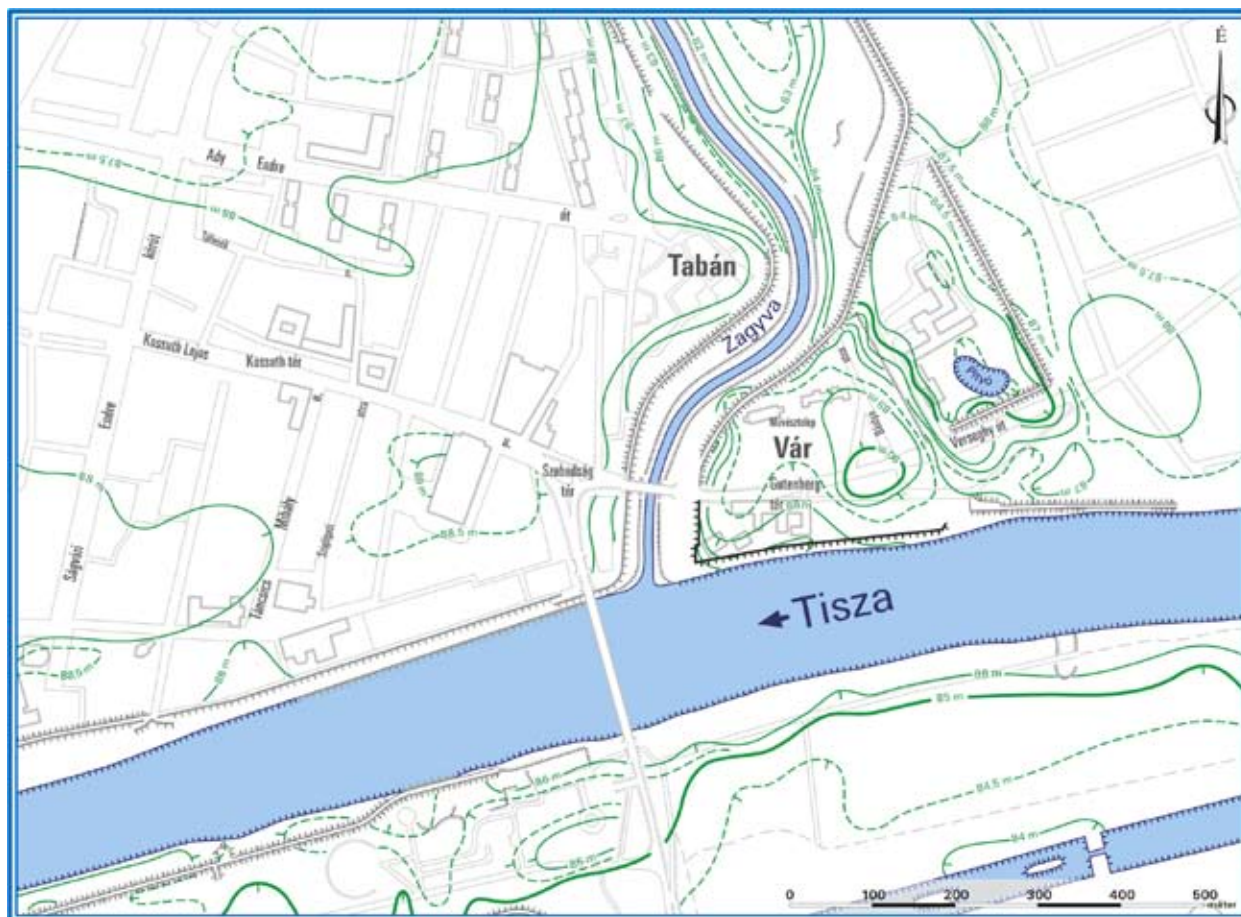
63 Szakály – Scholz 1986, 116. A spanyol nyelvű kiadványban ugyancsak citadella (*ciudadela*) szerepel. Nehézséget jelent, hogy egyrészt magyarul a citadellának más a konnotációja, mint a spanyolban a *ciudadela*-nak: az előbbiben fellegrádként értelmezzük, míg az utóbbiban erődített városként. Másrészt, ebben lehet költői túlzás is, hogy egy nagy bástyát erődítményként írtak le. Ez további, közvetett bizonyíték arra, hogy a mű anonim szerzője közismerten nem don Bernardo volt, hanem feltételezhetően egy, a királyi udvarban élő, beazonosíthat-

58 Szakály – Scholz 1986, 116.

59 Pálffy 1999, 229. 257–258.

60 Kertész 2014, 352.

61 Kertész – Korpás 2013, 429.

6. ábra. Szolnok topográfiai viszonyai 1976-ban (az EOTR szelvények alapján)

„földsáncokhoz” kötése maga után vonta, hogy a falak nyomvonalának egy részét is módosítani kellett, amelynek eredményeképpen a vár területe lényegesen nagyobb lett. Mindez azonban nem aratott osztatlan sikert a hadvezetésben, sőt éppen ellenkezőleg „eme szigetnek a várhoz kapcsolásával úgy magára haragította Aldana a Grófot meg az Egerben lévő többi uraságot, hogy azok menten megüzenték neki, hogy túl nagy terhet ró az az építkezés meg az odatelepitendő várórség a királyra, minek okáért hagyja abba a munkálatokat.”⁶⁴ Mivel don Bernardo a Zagyvára néző bástya és kortina kapcsán Salmmal kirobbant vitát az 1550. szeptember 30-i levelében megemlítette, így lehetséges, hogy a korrekcióra már ekkor sor került: „A másik bástya és védmű, amelyet a Zagyva folyó felőli oldalára terveztem, hogy a vár háromszög

alakú legyen, viszont nem tetszett a Grófnak, mert ezen a télen a sok kiásandó föld miatt nem valószínű, hogy a védmű egyenes legyen. Ezért úgy döntöttünk, hogy olyan védmű készüljön, amely követi a folyó kanyarodását.”⁶⁵

Azt, hogy Aldana következetesen a nyugati folyóágot tekintette Zagyvának, egyrészt megerősíti a talajmechanikai fúrások adatai alapján rekonstruált sziget holléte (3. ábra). Másrészt, a Zagyva tiszai torkolata előtti szigeten emelt félbástyára – amit a Móré-per vázlatáról ismerünk (8. ábra) – tökéletesen illik Aldana leírása. Mérete alapján is sokkal inkább megfeleltethető ezzel, mint az általunk korábban vélt, jóval kisebb északkeleti bástyával.⁶⁶ Nemcsak felépítése, hanem a földsáncokhoz integrálása sem lehetett egyszerű feladat – mint ahogy erre már szintén utaltunk⁶⁷ –, hiszen az utóbbi munka-

lan spanyol udvaronc, aki felületes katonai ismereteivel fogalmakat keverhetett és a hangzatos citadella kifejezés használata révén szándékozta jelezni a bástya méreteit. Lásd: Kertész – Korpás 2013, 401. 222. jegyzet.

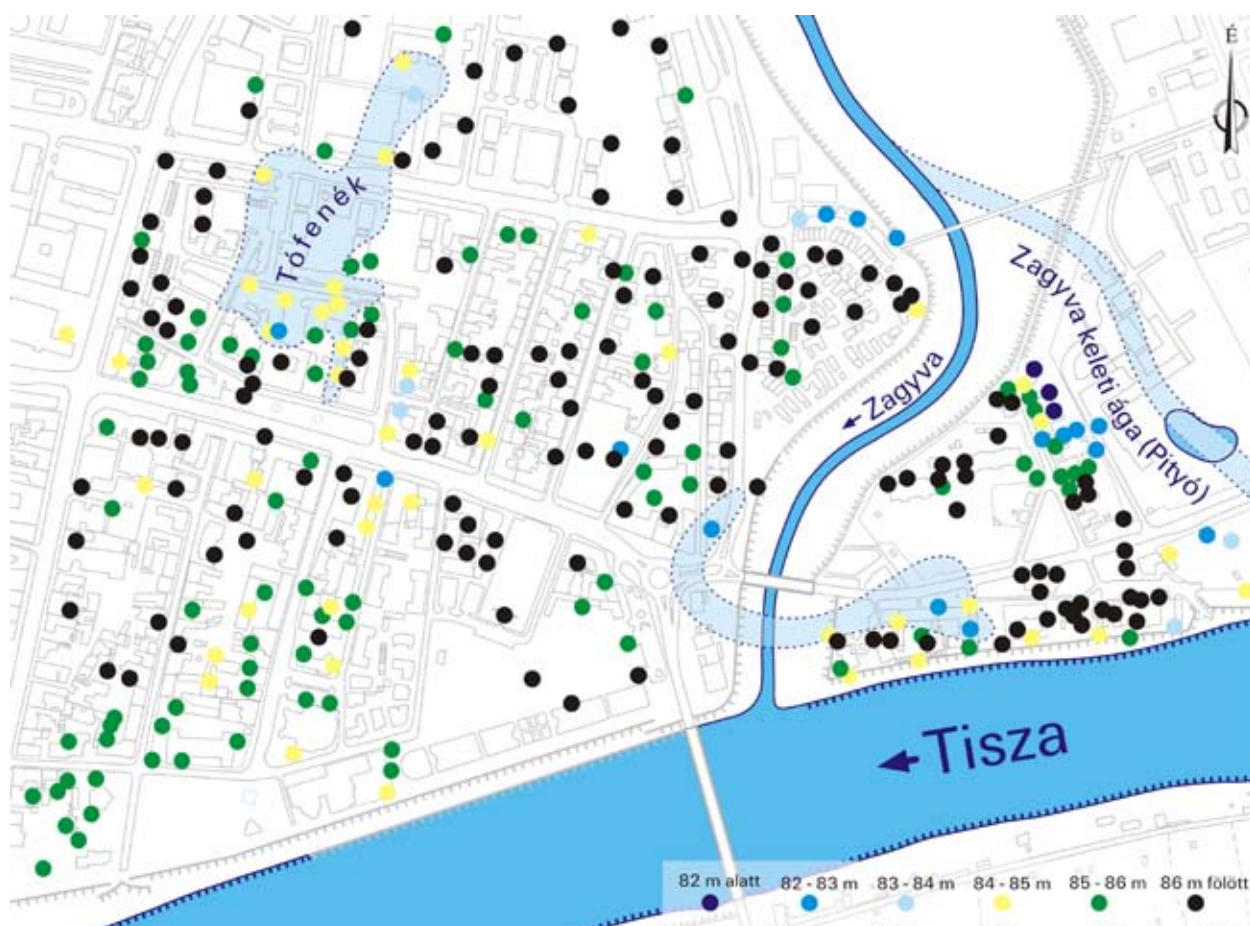
64 Szakály – Scholz 1986, 116–117.

65 Kertész – Korpás 2013, 429.

66 Kertész – Korpás 2013, 393. 416. 425. 440.; Kertész 2014, 354.

67 Kertész – Korpás 2013, 416.

7. ábra. A történeti városmag területén leemélyített talajmechanikai fúrások, valamint az egykori folyómedrek és vízenyős, vízjárta területek elhelyezkedése – a pontok színezése a bolygatlan talajszintek Balti-tengerszint feletti magasságát mutatja (Kertész – Bana 2010, 68.)

fázist megelőzően teljesen fel kellett tölteniük a nyugati Zagyva-meder egyik ágát. A délnyugati félbástyára és a hozzá csatlakozó déli falra vonatkozhat Aldana 1550. október 23-án és november 9-én kelt leveleinek alábbi részletei: „Amennyiben a pasa idejön, ahogy ezzel napról napra fenyeget minket, már egy bástyával és három oldalról palánkkal tudnánk ellenállni. A helyőrség már megtelepedett a bástyánál, ez utóbbit most készítettük 500 vastag fából. Szükség is volt a fára, mert a Tisza és a Zagyva felől is tudják ostromolni.”⁶⁸ „A vár építésén mindent megtesznek, amit lehet, bár az időjárás nagyon megnehezíti, és a Tisza áradása körbevette a várat és sok helyen tönkretette az eddigi munkálatokat. Két bástyát befejeztünk, a többi szükséges bástya építés alatt, és nem hiányzik más, mint a mellvéd. Egyet már felhúztunk a kazama-

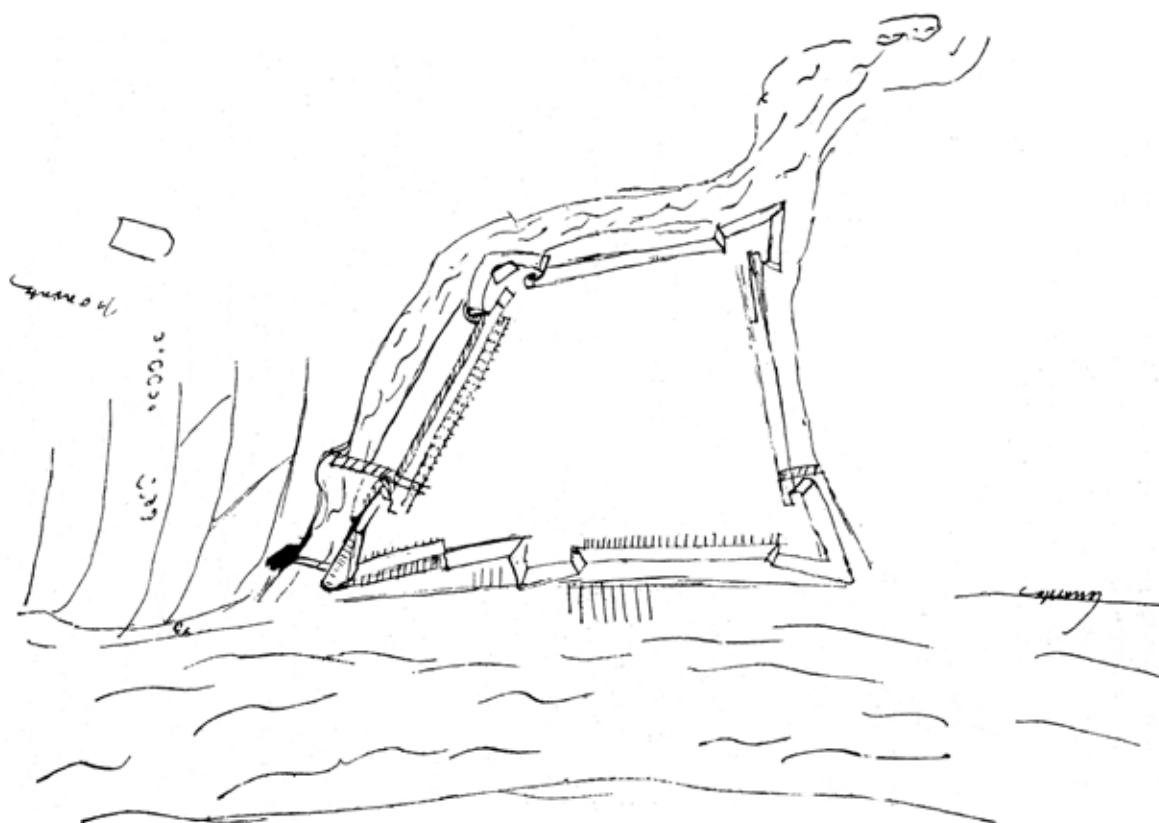
táig. Elkészült szintén egy meglehetősen vastag várfal, hogy a főbástyát összekösse a régi fallal, és mind a bástyákat, mind a falat a víz ellen is megerősítették. Fárasztó munka volt, de igen jól sikerült. A még fennmaradó másik két bástya építése könnyebb lesz, mint a gerendákkal megerősítetté, és mivel nem voltak itt mesteremberek, ezért a velem lévő spanyolok irányították mind a palánkozást, mind a gyeperítését, és bár fáradtak, de nyomasztja őket, hogy az idő egyre kevesebb, mert szeretnék a várat tökéletes és jól védhető állapotba hozni.”⁶⁹

Nem tekinthető a véletlen művének, hogy Aldanának a „folyó kanyarodását” megörökítő információjával a tollrajzon egyedül a nyugati meder áll összhangban (8. ábra). A bizonyítékok sora az eddigieken túl még kiegészíthető egy továbbiával, amelyről don Bernardo a szeptember

68 Kertész – Korpás 2013, 431.

69 Kertész – Korpás 2013, 431–432.

8. ábra. Szolnok 1550–1552-ben épített palánkvára és a tőle nyugatra található mezőváros az ott állt késő középkori plébániatemplommal (tollrajz 1553–1554-ből, közölte: Szendrei 1889, 138.)

30-i levelében ír: „a Zagyva folyó torkolatánál gátat építenek, hogy a vízszintet megemeljék és a vár körül felduzzassák. Jelenleg annyira alacsony a víz, hogy csak egy ember magas és mintegy két arkabúzs lövésnyi széles. Feljebb a lovak át tudnak kelni a folyón, de a folyó alja nagyon iszapos, viszont ha a gát elkészül és a Tisza vizét bevezetjük, amit Isten segédelmével e héten elvégezhetünk, akkor a vízszint olyan magas lesz, ahogy mi szeretnénk.”⁷⁰ Amennyiben a Móré-per illusztrációjára tekintünk, akkor a nyugati meder Tiszába szakadásánál könnyen rábukkanhatunk a szóban forgó duzzasztógátra (8. ábra). Az eddigiek mintegy ellenőrzéseként pedig Aldana a várakok 1550. őszi kiásásáról az emlékiratában a következőket jegyezte fel: „a harmadik fertályon pedig – ott volt a legrövidebb a fal – egy szerfölött mély árkot vontak, melybe ugyancsak sok víz jutott, mert belevezet-

ték a Zagyva egyik mellékágát”.⁷¹ A tollrajzra pillantva ez a leírás egyedül a keleti várfal előtti várárokkal hozható kapcsolatba, amely a keleti Zagyva-ágból kapta a vízutánpótlást. Az utóbbit a vázlaton azért nem jelölték, mert csupán másodlagos szerepet játszott a vár védelmében.

Mindent egybevetve elsősorban a Móré-per aktáinak rajza bizonyítja, de a szövegek is csak úgy értelmezhetőek, hogy 1550-ig a Zagyva főága a nyugati volt, lényegében a mai meder helyén. Valószínűleg éppen az Aldanáék által kiásott keleti várak és a nyugati Zagyva-meder torkolatába emelt gát miatt terelődött át a folyó a 17. századra a vártól keletre húzódó mellékágba, és alakult ki a 17–19. századi térképeken jelölt keleti főág. Ez magyarázatot adhat arra is, hogy a kora Árpád-kori plébániatemplom és temető miért a vártól keletre volt, ez ugyanis a Zagyvának csak egy jelentéktelen, időszakosan

70 Kertész – Korpás 2013, 429.

71 Szakály – Scholz 1986, 116.

kiszáradó mellékága lehetett, amelyen az átkelest egy egyszerű cölöphíddal biztosíthatták.

A folyóvizek által teljesen körülölelt ispáni vár

A várispánságok és vármegyék központját egy-egy erődítmény képezte (1. ábra). Mindazonáltal a kora középkori Szolnok topográfiájának az egyik, ha nem a legproblematisabb elemét sokáig éppen ennek kimutatása jelentette, ugyanis sem egykori létét, sem elhelyezkedését, de még felépítésének időpontját sem lehetett egzaktan meghatározni, csak feltételezések láttak ezekről napvilágot. A várhoz tartozó személyekre ugyancsak alig találunk forrást. Ezek egyike III. Béla király „*oklevele, mellyel Cekát, ki a király mellett Rutheniában vitézkedett, a szolnoki vár jobbágyságából kivéve a királyi serviensek közé sorozta, (V.) István ifj. királynak 1264.-i oklevele szerint (eredetije az Irinyi-cs. levéltárban) a tatárdúláskor elvesztett.*”⁷² Mivel az erősség beazonosításával a közelmúltban már részletesebben foglalkoztunk,⁷³ dolgozatunkban csak egy egészen rövid összefoglalásra szorítkozunk. Így nem térünk ki azokra a nyilvánvalóan mondvacsinált álláspontokra sem, amelyek közül a prímet megalapozatlanságával kétségtől Bagi Gábornak az ispáni erődítmény lokalizációjáról kialakított elképzelése vitte.⁷⁴

Mint arra már jelen tanulmányunk elején rámutattunk, annak dacára, hogy egyetlen 11. századi kútfőben sem olvashatunk Szolnok ispánsági váráról, ez egyáltalán nem zárja ki annak létét. Amennyiben az 1075. évi garamszentbenedeki apátság alapítólevélben ugyanis *cives/urbani Zounukot*, tehát szolnoki várnépeket említenek, itt már állnia kellett az erősségnek, akkor is, ha erre az oklevél külön nem tér ki.⁷⁵ Az Árpád-kori erődítményre vonatkozik még néhány további, egymástól függetlenül keletkezett, 16.

század közepére keltezhető történeti forrás, úgymint Dobó István egri főkapitány levele (1549. március),⁷⁶ Bernardo de Aldana tábornok leírása (1550. ősze)⁷⁷ és levele (1550. november 9.),⁷⁸ valamint Niklas Graf zu Salm und Neuburg magyarországi főhadparancsnok tudósítása (1550. október 29.),⁷⁹ végül pedig az oszmánok 1552. évi ostromát túlélő nemes Ozla Miklós tanúvallomása (1555. november 30.).⁸⁰ Mindezek figyelembevételével evidensnek tekintjük, hogy a kora középkorban Szolnok a város helyek közé tartozott. A forrásokból az is nyilvánvaló, hogy az erősséget a nyugati és keleti Zagyva-ág, illetőleg a Tisza által teljesen körülölelt várszigeten kell keresnünk (3. ábra). Az erődítmény pontosabb lokalizációjára az öskörnyezeti viszonyok rekonstrukcióját követően nyílt lehetőség, az elmúlt évtizedekben lementelt talajmechanikai fúrásokból származó adatsorok elemzését követően (7. ábra).

Jóllehet a vár védműveinek és az egyes épületek maradványainak feltárása még várat magára, a szakemberek látókörébe került régészeti forrásanyag szórványossága ellenére egyértelműen igazolható a kora középkori megtelepedettsége:

– Az erődítmény alatti Tisza-parton Árpád-kori edénytöredékeket, és egy 10–11. századra keltezhető, bronz ereklyetartó mellkeresztet fedeztek fel (9. ábra).⁸¹

– 1961–1962-ben az ispánsági erősség területén csatornaépítési munkálatok zajlottak. Ennek során a várszigeten a K–Ny-i irányban áthaladó úttesten nyitott, egy méter széles szélességű árokban, a Vártemplomtól északra eső részen a következő leletet tárták fel: „*a kövesút alatt 150 cm hordott + 200 cm eredeti mélységben*

72 Reg. Arp. I. 52. 166. regeszta.

73 Kertész 2010.; Kertész – Korpás 2013, 394–399.; Kertész 2014, 349–355.

74 Bagi Gábor: Szolnok a török időkben című előadása a szolnoki Damjanich János Múzeumban. 2012. október 11. Ennek kritikájára lásd: Kertész – Korpás 2013, 395.; Kertész 2014, 350–351.

75 Bóna 1996, 231.; Kristó 2002, 476.

76 Gyárfás 1885, 14.; Kárfy 1912, 306.

77 Szakály – Scholz 1986, 111.

78 Kertész – Korpás 2013, 431.

79 Kertész 2014, 352.

80 Ráth 1865, 368.

81 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1974.; Selmeczi 1975, 17. kép; Bóna 1996, 232.; Bóna 1998, 59.; Kertész 2014, 355. 8. kép. Polgár Zoltán az ereklyetartó mellkereszt lelőhelyét tévesen Szolnok–Tisza Szálló név alatt tüntette fel, mind a szolnoki Damjanich János Múzeum – 1996 decemberében megnyílt és jelenleg is látogatható – régészeti állandó kiállításán, mind pedig az ahhoz kapcsolódó publikációban. Lásd: Polgár 1996, 83. 3. kép.

9. ábra. Szentföldi típusú, bronzból öntött ereklyetartó mellkereszt hátoldala – Szűz Mária domborúan megformált, orans kéztartású alakjával, 10–11. század, Szolnok–Vár (fotó: Kozma Károly)

egy hamusgödörből XI. század közepéről való cserépedény, benne viasz. Az Árpád-kori edény analógiája a Jászberény–borsóhalmi éremleltes edénynek,⁸² melyben I. Béla pénzeit találtuk, tehát 1063 körüli időből.”⁸³ (10/9. ábra)

– 1973-ban a várbeli dzsámi feltárásakor kerültek elő „szépen díszített Árpád-kori cseréptöredékek” (10/10. ábra).⁸⁴

– 1995-ben ugyancsak magában az ispáni várbelsőben, gázvezeték fektetéshez kapcsolódó földmunkák során bukkantak felszínre újabb, rendkívül fontos tárgyak. A kiásott árok-

nak a jelenlegi Szent István tér északnyugati szélén húzódó szakaszán (10/11. 11/17. ábra), a kidobott föld átválogatásakor égett, hamus települési omladék kíséretében Árpád-kori leleteket – köztük a korszak legjellegzetesebb edénytípusának, a cserépbográcsnak több darabját –, valamint 16. századi kerámia és kályhacsempe töredékeket azonosítottunk (12. ábra).⁸⁵

A fentebb említett bronz ereklyetartó mellkereszt a szentföldi típusba tartozik (9. ábra). Eredetileg két, csuklósan összekapcsolódó, egymáshoz pontosan illeszkedő, belső üreget képező, elő- és hátoldalból állt. Az előbbin Krisztust, az utóbbin Szűz Máriát mintázták meg. A szolnoki Tisza-parton azonban csupán az egyik, a hátoldal került elő, amelyen Szűz Mária domborúan megformált, orans kéztartású alakja látható. A latin kereszt alakú tárgyat bronzból öntötték, felülete mára eléggé megkopott. A függőleges keresztszár az enyhén ívelt végek felé kissé kiszélesedik. Felül és alul a csuklószerkezet két-két karikája töredékesen maradt meg, a szegecses pedig hiányoznak. A felső keresztszárat utólag átlukasztották, ami azt bizonyítja, hogy a hátlap az előlap elveszése és/vagy eltávolítása, illetőleg a csuklópánt sérülése után is használatban maradt. Szűz Mária feje hosszú kendővel (*penula*) fedett, és dicsfény övezi, ám a legutóbbi a tárgy kopása miatt alig érzékelhető. Vállmagasságig felemelt, könyékben behajtott kezeit kissé leszorítja. Kendőjének és bokáig érő ruhájának redőzete nehezen ugyan, de kivehető (hosszúsága: 6,74 cm; szélessége: 3,5 cm; súlya: 13,7 gr; DJM ltsz.: 64.15.1). Mivel a lelőhelyen honfoglalás kori leletek is felszínre kerültek,⁸⁶ kora nem határozható meg pontosabban, mint a 10–11. század. Analógiái közül megemlíthető a tiszafüredi (Jász-Nagykun-Szolnok megye) honfoglalás kori (10. századi) temetőben feltárt egyik kereszt,⁸⁷ valamint a vésztői Mágori-halom (Békés megye) kora középkori temetőjének egyik

82 Kaposvári 1958.; Kaposvári 1959.; Parádi 1963, 206–207. 229. 242. 1/1. és 14/3–3a. kép.

83 Kaposvári Gyula – Csalog Zsolt: Jelentés a Szolnok–vári gyűjtésről. Szolnok, 1962. március 5. A szolnoki Damjanich János Múzeum Régészeti Adattára: 55–68.

84 Jegyzetek egy ásatáshoz. Szolnok megyei Néplap 1973. szeptember 2. 5.

85 Kertész – Bana 2010, 69.; Kertész 2010.; Kertész 2014, 355. 9. kép.

86 Kaposvári 1983, 161. 202. 3. jegyzet, 42. kép; Kaposvári 1988, 10.

87 Fodor 1975, 259. 94. kép; Lovag 1999, 23. 129. Abb. 3b.

10. ábra. A kora Árpád-kori szolnoki megyeszékhely rekonstrukciója (tervezte: Kertész Róbert, készítette: Horváth Sándor)

Jelkulcs: 1. feltételezett középvízi meder; 2. 84 m (Bf.) alatt (ártér); 3. vízállásos terület; 4. 84–85 m (Bf.); 5. 85–86 m (Bf.); 6. 86–87 m (Bf.); 7. 87 m (Bf.) fölött; 8. 11. századi ispáni vár sáncai; 9. 11. századi hamusgödör és kerámia, helyszíni szemle: 1961–1962; 10. Árpád-kori cseréptöredékek, ásatás: 1973; 11. Árpád-kori és 16. századi települési jelenségek, régészeti leletek intenzív előfordulási helye – Szent István tér, helyszíni szemle: 1995.; 12. 11. századi plébániatemplom feltételezett helye; 13. téglakerítéssel övezett templom körüli temető hozzávetőleges elhelyezkedése.

téglával kirakott sírjából felszínre került lelet,⁸⁸ illetőleg egy ismeretlen magyarországi lelőhelyről származó, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található példány.⁸⁹

A Szolnokon végzett erősítési munkálatok pontos ideje nem ismert, de feltehetően erre legkorábban az 1020–1030-as évek vehetőek számításba.⁹⁰ Analógiák⁹¹ alapján a falak föld-

fa szerkezetűek lehettek. A nyugati Zagyva-ág ismeretében mindazonáltal lehetőség nyílt egy új, a korábbinál egzaktabb várrekonstrukció elkészítésére, mivel a folyóvizek és a vizenyős részek lényegében körülrajzolják az ispáni erősség számításba vehető helyét. Eszerint a szabálytalan négyszög alaprajzú, ~750 m falhosszúságú és ~3,2 ha belterületű erődítmény sáncait a Tisza-szabályozás előtti legnagyobb árhullámot, a ~84 m Balti-tengerszint feletti magasságot⁹² mintegy 1–3 m-el meghaladó, ~85–87 m-es térszínen létesítették (10/8. 11/1. ábra). Ez alapján erősségünk a kelet-magyar-

88 Bárány-Oberschall 1953, 214. Fig. 62/b; Lovag 1971, 145–146. 148. Fig. 1/2b; Szatmári 1995, 220–221. 257. 1/1b kép; Lovag 1999, 23. 129. Abb. 2b.

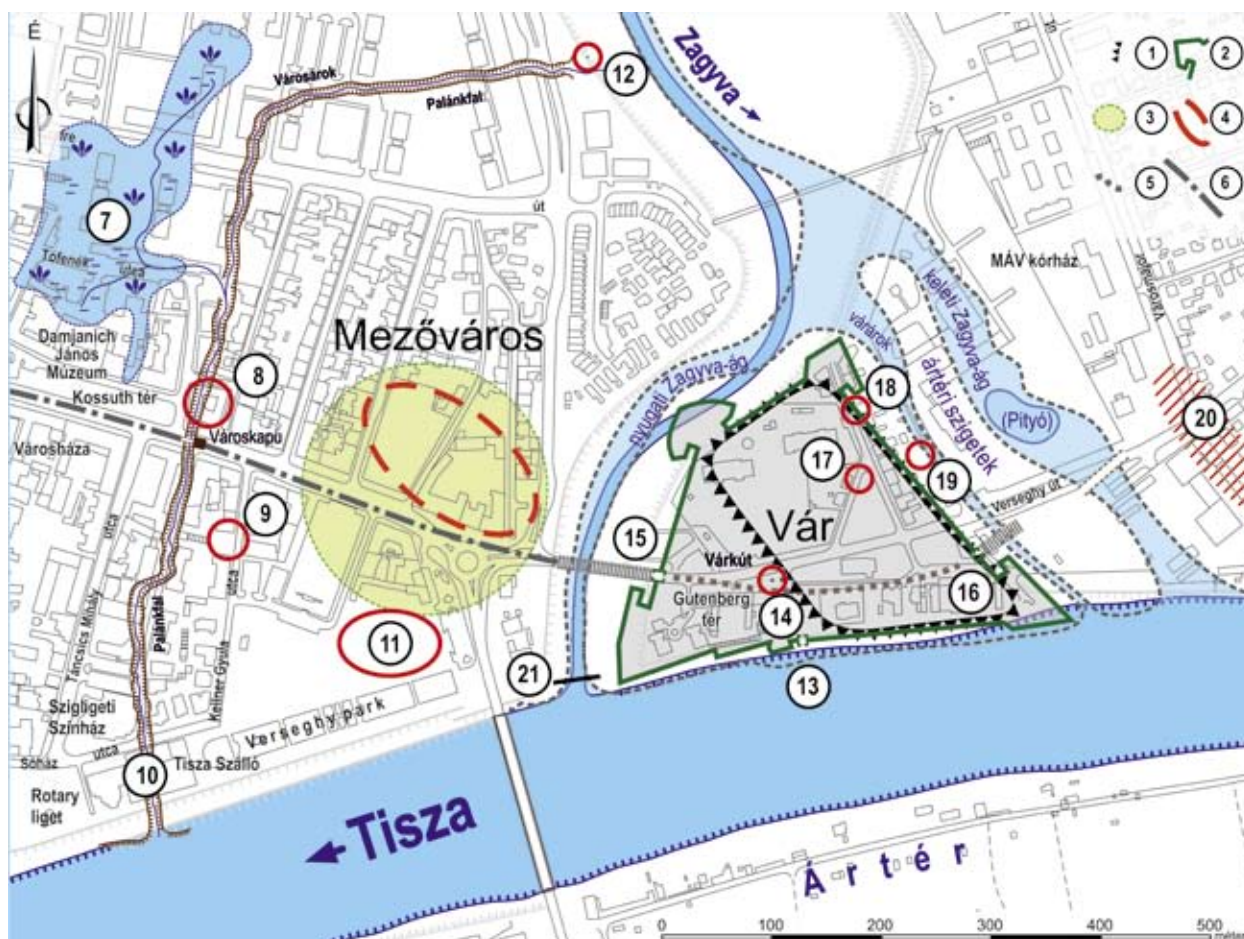
89 Lovag 1971, 145. 148. Fig. 1/3; Lovag 1999, 23. 129. Abb. 4.

90 Kertész – Bana 2010, 69.; Kertész 2014, 354.

91 Mordovin 2010. 136–155. Köszönöm Mordovin Maximnak, hogy kéziratos disszertációját használhat-

tam.

92 Kertész et al. 2007, 161.

11. ábra. Szolnok 1550–1552. évi rekonstrukciója (a 2010. évi megelőző régészeti feltárás, talajmechanikai fúrások, valamint az 1553–1554-ben készített tollrajz, 16–17. századi látképek, 17–18. századi hadmérnöki felmérések, illetőleg az utóbbiak georeferálása és modern topográfiai felmérések adatainak felhasználásával tervezte: Kertész Róbert, készítette: Bana Zsolt, Horváth Sándor)

Jelkulcs: 1. 11. századi föld-fa szerkezetű ispáni vár – történeti források (Ráth 1865, 368.; Kárfy 1912, 306.; Szakály – Scholz 1986, 111. 116.; Kertész – Korpás 2013, 431.; Kertész 2014, 352.), valamint őskörnyezeti (Kertész et al. 2007a, 36–37. 35. kép; Kertész – Bana 2010, 69.), régészeti adatok és a kora újkori várfalak (Kertész 2010.; Kertész 2014, 381. 7/3. kép) elhelyezkedésének figyelembevételével; 2. 1550–1552-ben épített vár palánkfalainak nyomvonala – az 1553–1554-ben készített képi (Szendrei 1889, 138.) forrás szerint, valamint georeferált 18. századi hadmérnöki felmérések és a 2010. évi megelőző régészeti feltárás adatainak felhasználásával (Kertész et al. 2007a, 33–36. 34. kép; Kertész 2010.; Kertész et al. 2012, 111. 1. kép; Kertész 2014, 381. 7/3. kép); 3. késő középkori eredetű vásártér (Kertész 2010.; Kertész 2012, 52. 10/5. ábra; Kertész 2014, 381. 7/4. kép); 4. 16. század végéig állt Zsigmond-kori plébániatemplom helye – képi (Dilich 1600.; Szendrei 1889, 138.) és történeti (Kaposvári 1988, 13.) források elemzése alapján (Kertész 2010.; Kertész 2014, 381. 383. 7/5. 15–17. kép); 5. a nyugati és a keleti várkaput összekötő út feltételezett nyomvonala (Kertész 2010.; Kertész 2014, 381. 7/6. kép); 6. a mezőváros-on átvezető és a városkapun kilépő késő középkori eredetű főút/országút rekonstruált nyomvonala (Kertész et al. 2007a, 38. 36. kép; Kertész 2014, 381. 7/7. kép); 7. a később Tófenéknek elnevezett vízállás rekonstrukciója – talajmechanikai fúrások alapján (Kertész et al. 2007a, 32. 36–37. 35. kép); 8. az 1551–1552-ben minden bizonnyal csak részlegesen kiépített városi erődítések közül a vizesárok nyomvonalának régészeti leletekkel és megfigyeléssel hitelesített szakasza – Kossuth tér 1. szám alatti irodaház alapozása: 1951 (Kaposvári 1956, 38–39. 1. ábra); 9. késő középkori sírok – Kellner Gyula utca (Kaposvári

1956, 39. 1. ábra); 10. a városárok Tiszába torkolló szakasza a Tisza Szálló keleti része alatt húzódott, amelynek betöltésében egy Árpád-kori körmeneti kereszt került felszínre az épület alapozásakor, 1927-ben (Kertész – Bana 2010, 72.; Kertész 2010.); 11. régészeti leletek alapján feltételezett késő középkori udvarház – egykori Damjanich uszoda építése: 1948 (Kertész 2010.; Kertész 2012, 52–53. 10/20. ábra); 12. a városárok Zagyvára csatlakozó torkolatánál található Harcsa utcai kifolyó, majd zsilip Kertész et al. 2006, 4. 1. kép; Kertész 2012, 52. 10. ábra); 13. naszádoskikötő – képi források (Braun – Hogenberg 1617.; Szendrei 1889, 138.) szerint, valamint Kertész Róbert helyszíni szemléje 2012-ben (Kertész 2012, 52. 10/13. ábra); 14. Vízi-kapu (Kertész 2010.); 15. Kaputorony (Nemes 1975, 45. 14. ábra; Kertész 2010.); 16. Keleti-kapu (Kertész 2010.; Kertész et al. 2012, 111. 1. kép; Kertész 2012, 52. 10/16. ábra); 17. Árpád-kori és 16. századi települési jelenségek, régészeti leletek intenzív előfordulási helye – Szent István tér, helyszíni szemle: 1995 (Kertész 2010.); 18. kora újkori várfal külső cölöpárkának és a várárok régészeti azonosítása – Bástyá utca 9. megelőző feltárás: 2010 (Kertész 2010.; Kertész 2012, 50–51. 9. ábra); 19. kora újkori várak feltöltési rétegeinek azonosítása – Bástyá utca 1. helyszíni szemle: 2011 (Kertész 2011.); 20. középkori és kora újkori temető, az 1550 őszén elbontott Árpád-kori eredetű plébániatemplommal, templom körüli temetővel – történeti források (Kertész – Korpás 2013, 431.; Evliyâ 2003, 136.) értelmezése, továbbá Kaposvári Gyula és Kertész Róbert helyszíni megfigyelései szerint (Kertész 2010.); 21. a nyugati Zagyva-ág torkolatánál fából ácsolt duzzasztógát – az 1553–1554-ben készített tollrajz (Szendrei 1889, 138.) és történeti forrás (Kertész – Korpás 2013, 429.) alapján.

országi legimpozánsabb méretű „nagyvárak”⁹³ alkotta csoportba: Zemplén (2,4 ha),⁹⁴ Szabolcs (3,3 ha),⁹⁵ Bihar (3,5–3,9 ha),⁹⁶ Abaújvár (3,9 ha)⁹⁷ közé sorolható.

Amennyiben a védművek topográfiai helyzetét összevetjük más ispánsági erősségekével, megállapítható, előfordul ugyan, de csak igen szórványosan, hogy a vár közvetlenül egy folyótorkolat által határolt magasparton áll. Hasonló helyválasztással szembesülhetünk például a Mosoni-Duna és a Rába összefolyásánál található Győr,⁹⁸ illetőleg a Vágnak a Dunába szakadásánál kivitelezett Komárom⁹⁹ esetében. Niklas Graf zu Salm und Neuburg főhadparancsnok 1550. október 29-én kelt tudósítása szerint a szolnoki erődítmény akkoriban pusztá,¹⁰⁰ amit a 14–15. századi régészeti leletek hiánya is alátámaszt. Így valószínű, hogy a tatárjárást követően felhagyták és a 16. század közepéig számot-

tevő népesség nem ülte meg. Nem kizárt, hogy az erősség már valamivel korábban elveszthette eredeti funkcióját. Mindenesetre a mongol invázió nyilvánvalóvá tette, hogy az elavult, föld- és faszervezetes ispáni várak képtelenek a hatékony ellenállásra. Így az ezek közé sorolható szolnoki vár is végérvényesen kikerült a Magyar Királyság védelmi rendszeréből a késő középkor évszázadaira.

A Zagyva tiszai torkolatánál újabb erődítési munkálatokra csak a kora újkorban találunk adatokat. Az 1550–1552 között lezajlott építkezések során az Árpád-kori földvár régi sáncainak jelentős része: a keleti, északi és déli falai egyaránt felhasználásra kerültek (11/1–2. ábra). Ennek eredményeképpen valósulhatott meg a nemcsak a vársziget addigi területét, hanem – mint fentebb már utaltunk rá, a nyugati Zagyva-ág tiszai torkolatánál lokalizált sziget hozzákapcsolásával – az azt számottevően meghaladó méretű, palánkszerkezetű, királyi végvár, amely az Oszmán Birodalom terjeszkedését volt hivatott megállítani.

Az Árpád-kori település

A mindkét oldalán szélesen elnyúló árterei miatt a Tisza csak ritkán adta meg annak lehetőségét, hogy közvetlenül a folyó partján jelentő-

93 Bóna 1998, 38–39.

94 Benadik 1965.; Csorba 1974, 222.

95 Németh 1973.; Csorba 1974, 214.

96 Csorba 1974, 191.; Dumitraşcu 1994.

97 Gádor – Nováki 1976.; Gádor – Nováki 1980.

98 Tomka: in: KMTL. 243–244.; Bóna 1998, 29–30.

99 Almási et al.: in: KMTL. 365.

100 Kertész 2014, 352.

12. ábra. Rozettás kályhaoromdísz a 16. századból, Szolnok–Vár, Szent István tér (fotó: Kozma Károly)

sebb települések alakuljanak ki. Kevés az olyan nagyobb hely, mint Becse, Szeged, Csongrád, vagy éppen Szolnok, amelyeknek az ártérből kiemelkedő bőséges terület állt rendelkezésükre a lakóhely kiterjesztésére (13. ábra).¹⁰¹ Szolnok a 13. század első feléig királyi fennhatóság alatt állt, ám városprivilegium hiányában kijelenthető, hogy jogi értelemben nem tekinthető „valódi” városnak. Népességszámát ugyan nem ismerjük, ez minden bizonnyal alatta maradhatott a jelentősebb településekének. Bácskai Vera szerint ugyanakkor a városfogalom lényege a *központiség*ben ragadható meg,¹⁰² amelynek kimutatása a Tisza-parti ispánsági- és megyeszékhely esetében aligha vitatható. Noha a biztosan azonosítható városi szerepkörök listája meglehetősen rövid, mégis a várispánságot és a megyét igazgató ispán itt székelt, emellett a szá-

razföldi úthálózatban elfoglalt helye,¹⁰³ továbbá tiszai révhely volta vehető számba. Lakóinak megélhetését főként az őstermelés adhatta közvetlenül, a kézművesipar és a kereskedelem súlya jelentéktelen lehetett. Megállapítható tehát, hogy az Árpád-kori Szolnok azon magyarországi igazgatási központok közé tartozott, ahol az itt élők – kiváltságolás nélkül – nem élvezhették a magasabb fokú városi szabadságot.

A *civitas* terminust a késő középkorban kizárólag a városokra használták, de eredetileg várakat jelentett.¹⁰⁴ Nem előzmény¹⁰⁵ és nem

103 Az egyes megyéispánsági várakat fontos utak kötötték össze, mint például a Szolnok felől a Tisza jobb oldalán Csongrádra, onnan pedig Hódmezővásárhelyen, valamint Makó elődjét érintve Csanádra, majd Temesvárra vivő út (13. ábra). Lásd: Blazovich 2002, 31.

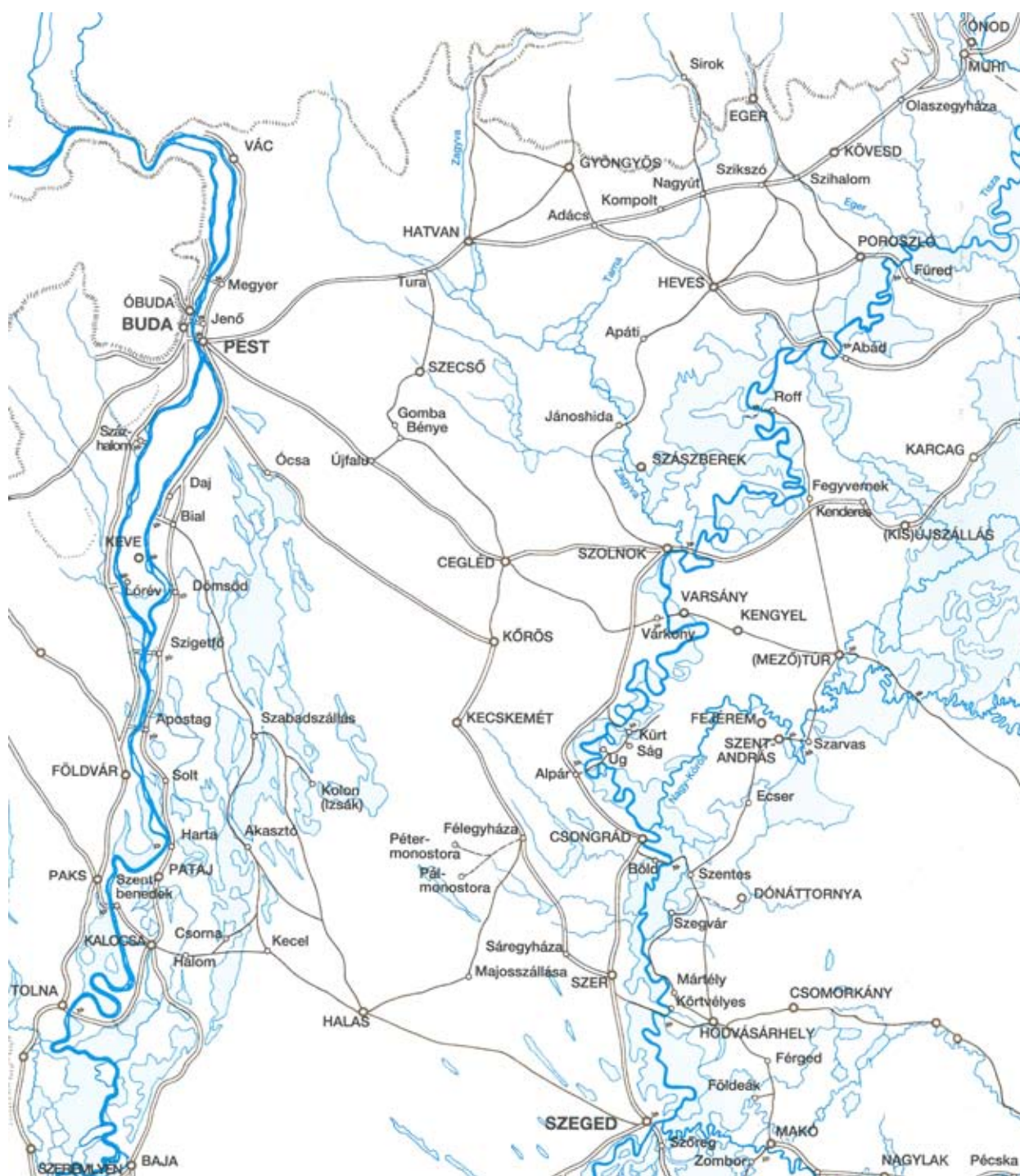
104 A 12. század közepétől egyre inkább a *castrum* szolgált a vár megnevezésére. Lásd: Kristó 1988, 134.; Szűcs 1993, 267.; Kristó 1994, 121–122.; Bóna 1998, 12–13.

105 Kaposvári 1983, 161.; Szabó – Szabó 1989, 238.; Szabó 1996, 39.; Szabó 1998, 25.; Szikszai 1998, 155–

101 Blazovich 2002, 38.

102 Bácskai 2002, 16.

13. ábra. Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata (Blazovich 1998. térképmelléklete)

következmény nélkül¹⁰⁶ jelentette ki Bagi Gábor, hogy „Szolnokot először 1075-ben említik városként: a garamszentbenedeki bencés apátság alapító levelében, az új apátsági birtokkal

határos helyként kerül szóba.”¹⁰⁷ Jóllehet az, hogy a települést a 11. század második felében városként tüntették volna fel, nem felel meg a valóságnak. Szabó László ugyancsak hibát vétett, amikor a szóban forgó apátsági oklevelet elemezve, Szolnokkal összefüggésben a *civitas*

156.

¹⁰⁶ Molnár 2002, 9.; Simon 2002, 100.; Bertók 2010, 17.; Szabó 2010, 24.

¹⁰⁷ Bagi 2000, 11.

szót vélte felfedezni és azt városnak fordította.¹⁰⁸ Ez a szó ugyanis egyáltalán nem szerepel a forrásban a település kapcsán,¹⁰⁹ ráadásul Németh Péter már jóval korábban bebizonyította, hogy a „*civitas ebben az időben nemcsak város, hanem királyi vár jelentéssel bírt.*”¹¹⁰ Ezen kívül Szabó László azon állítása is megkérdőjelezhető, hogy Szolnok „*valóságos, fallal körülvett, erődtett [...] városnak számít az Árpád-korban*”,¹¹¹ mivel ezt egyetlen adat sem támasztja alá, hasonlóképpen a Szikszai Mihály által megfogalmazottakhoz, mely szerint „*a külső várat [ti. a várost] kerítés és árok vette körül*”.¹¹²

Az előző bekezdésben áttekintett, helytelen fordítási és értelmezési problémákkal jellemezhető megállapítások, továbbá légből kapott ötletek, az elmúlt évek, évtizedek alatt sarkalatos pontjaivá váltak a Szolnok kora középkoráról megfellebbezhetetlennek vélt ismereteknek. Kiszűrésük mindazonáltal újból ráirányította a figyelmet a szolnoki várispánsági- és vármegyeközpont 11. századi létét egyedül alátámasztó, tanulmányunkban többször hivatkozott forrásra, a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító- és adománylevelére. Emiatt közreadjuk a kútfő vonatkozó részleteinek részletesebb vizsgálatát, amelyre korábbi tanulmányunkban, terjedelmi korlátok miatt, nem volt módunk.¹¹³ Az oklevél nemcsak eredeti, hanem interpolált részeket egyaránt tartalmaz.¹¹⁴ Az interpolátorok azonban új jogot vagy birtokot alig szerkesztettek az oklevélbe, a Szolnokkal, illetőleg a szolnoki várszervezettel összefüggésbe hozható határleírások pedig mind tartalmukban, mind formai szempontból a 11. századi viszonyokat tükrözik.¹¹⁵

A garamszentbenedeki apátságot I. Géza király kiterjedt birtokhálózat urává tette, amelyek az ország területén elszórva feküdtek. Szolnok

neve az uralkodó által a bencés rendháznak adományozott két Tisza menti birtok összeírásával kapcsolatosan kerül említésre. Előrebocsájtjuk azonban, hogy magáról a kora Árpád-kori székhelyről lényegében semmit nem tudunk meg, mindössze annyit, hogy a donáció időpontjában már bizonyosan létezett.¹¹⁶ Jóllehet – mint ahogy a jelen dolgozat eddigi fejezeteiben kifejtettük – a *cives/urbani Zounuk* kifejezések szerepeltetése miatt vitán felül áll, hogy város helynek kellett lennie, amelynek sáncait a Zagyva és a Tisza medrei határolták. Amennyiben viszont további dokumentumok nem bukkannak fel (ami sajnos nagyon is valószínű), akkor aligha kétséges, hogy a település létrejöttének pontos idejét nem tudhatjuk meg soha. Az oklevél elemzéséhez a Kis Péter és Körmenyi Tamás által elkészített fordítást vettük alapul.¹¹⁷

Szolnok első említésével az apátsági oklevél egyik, Csongrád megyébe eső birtokának leírásakor találkozhatunk, legelsőként az Alpár (Tiszaalpár) határában adományozott földnél: „*Adtam egy másik földet is a Tisza vize mellett, amelyet Alpárnak¹¹⁸ neveznek, a saját határai között. Ezek a határjelek¹¹⁹ így oszlanak meg: először a Tisza partjától elindulva némely fá-
kig van a határ Szűz Mária váci¹²⁰ püspöki városának püspöki népeivel, a mondott határ bal oldala Szűz Mária váci [egyházáé],¹²¹ a jobb*

108 Szabó 1996, 39.; Szabó 1998, 25.; Szabó 2010, 24.

109 Knauz 1890, 29–30.; Marsina 1971, 56–57.

110 Németh 1985, 109.

111 Szabó 1996, 39–40.; Szabó 1998, 25.

112 Szikszai 1998, 156.

113 Kertész 2014.

114 Keglevich 2012, 13–29.

115 Laszlovsky 1986, 23.

116 Kaposvári Gyula évtizedekkel korábban emlékeztetett arra, hogy a garamszentbenedeki bencés apátság 1075. évi adománylevele nem Szolnok városalapító oklevele, hanem a település legrégebbi írásos emlékét őrzi. Lásd: Kaposvári 1983, 161.

117 Makk – Thoroczkay 2006, 51–69.

118 *Alpar*. Csongrád megye, Csongrádtól északnyugatra (13. ábra). Ma: Tiszaalpár. Lásd: AMTF. I. 890–891.

119 Az Árpád-kori határjelek megkülönböztethetőek aszerint, hogy azokat kész állapotban lehetett felhasználni (*természetes*) vagy újonnan kellett előállítani (*mesterséges*). Az előbbiekhöz jellemzően fák, vizek (folyókák, patakok, erek, morotvák, tavak), „hegyek”, dombok, hal-
mók (ezek egy része lehetett mesterséges is!) tartoztak, míg az utóbbiak közé földkupacok, földhányások és az ún. bálványkövek. Lásd: Szabó 1969, 112–116.

120 Vác város és püspökségi székhely a Duna bal partján, ekkor Nógrád megyében (13. ábra). Lásd: Kubinyi: in: KMTL. 705–706.

121 A váci püspökség titulusa Szűz Mária volt. Lásd: Kubinyi: in: KMTL. 705.

oldala pedig Szent Benedek¹²² részére jut, egy út¹²³ mentén egészen egy dombig, amelynek te-
tején egy árok van, ezután Becsével, Druzsha
fivérével a nagy Szék¹²⁴ mellett van elválasztva
a föld, ezután egy árok is két részre osztja egé-
szen Tergudi fáig, ahol a csongrádi várnépek
részei véget érnek a szolnoki úttal, innen pe-
dig Zezinnel közösen, aki a király lovait őrzi,
az ugyanezen út mellett, a felső részen van a
határ.¹²⁵ (Dedi et aliam terram circa eandem
aquam Tiza, que vocatur Alpar, cum propriis
terminis. Qui termini ita dividuntur: primum
a ripa Tize procedendo ad quasdam arbores
est terminus cum episcopalibus sancte Marie
Wacensis civitatis; de predicto termino sinistra
pars est sancte Marie Wacensis, dextera
autem pars devenit in partem sancti Benedicti,
mediante via, usque ad monticulum, in cuius
vertice fovea facta est; postea cum Beche,
fratre Drusba, separata est terra iuxta magnam
Zecum, unde et Sulko dividitur in duas partes,
usque ad arbores Tergudi, ubi finiuntur partes
Cernigradensium civium, in via Zounuk; exinde
vero cum Zezin, qui equos regis custodit, in
superiori parte iuxta eandem viam terminus
est).¹²⁶

Az oklevelet tovább olvasva, Szolnok neve
kiszáradva újból felbukkan, egy a településtől
délelre eső birtok határával összefüggés-
ben: „Pél földet¹²⁷ a Tiszán túl, a Kengyel víz¹²⁸

122 A kora Árpád-kori felfogás szerint valamely egy-
háznak tett adományt annak védőszentje nyerte el, aki
később mint birtokos szerepel. Egyes települések, mint
például Garamszentbenedek, felvették a patrónus nevét
is. Lásd: Kristó 1976, 44–45.

123 A kora Árpád-korban a határt az utak egyes szaka-
szai mellett főként árkok és barázdák jelezték, de előfor-
dul például, hogy gödröt, földhányást vagy például kutat
is határjellé tettek. Lásd: Szabó 1969, 110–112.

124 Zecu.

125 Makk – Thoroczkay 2006, 61.

126 Marsina 1971, 56.

127 Pelu. Birtok a mai Tenyő és Kengyel környékén,
Szolnoktól délre terült el (2. ábra). Lásd: Laszlovszky
1986, 21.

128 Kengyel. Jelenleg három tagból álló, egymás-
hoz kapcsolódó tiszai holtágak sorozatának legdélebbi
meandere, hasonló nevű település mellett. Ma: Kengyel-
puszta Szolnoktól délre (2. ábra). Lásd: Laszlovszky
1986, 17–19.

révje¹²⁹ felett adtam a saját határai között, és
ennek a földnek az első részét megosztják a szol-
noki várnépekkel, majd Szék,¹³⁰ ezután egy mező
közepén keresztül van a határ Szent Benedek fa-
lujá és a szolnoki várnépek falujá között, majd
Szent Benedek falujá és a feherváriak falujá¹³¹
között egy mező közepén egy árok van, amely
árkot András bíró¹³² ásatott, innen Lugtha,¹³³
Szent Benedek földjének részei egy úttal vannak
elválasztva, amely ezeknek a feherváriaknak a
falujához megy, majd a fák mellett, határvona-
lul azokkal, akiket csejtiéknak¹³⁴ neveznek, is-
mét van egy árok; innen a Kengyel rév mellett,
ugyanezen csejtiékek között van Szent Benedek
határa, ahol Szent Benedek népe füvet kaszál,
továbbá maga a Kengyel víz, amelyet középső
szakaszánál egy út oszt meg, ahol megint van
Szent Benedeknek egy árka. A [határoló] árok¹³⁵
felett van egy másik árok, megosztás végett azok-
kal, akiket varsányoknak¹³⁶ neveznek, ez az árok
ugyanis megkerüli a föld egészét a varsányok és

129 portus. A rév helye a legdélebbi és a középső tiszai
meander találkozásánál, a Derzsi-gát részén azonosítha-
tó (2. ábra). Lásd: Laszlovszky 1986, 20. 39. jegyzet.

130 Zecu. Nem állapítható meg egyértelműen, hogy
régi helynévről van szó vagy csupán a szikes talajra vo-
natkozik. Lásd: Selmeczi 2013, 365.

131 Ti. a fehervári várszervezetnek alávetett népek
falujá, ugyanis a szórt birtokszervezet miatt a fehervári
várnak több megyében is voltak birtokai és népei.

132 András azon – a király által kinevezett – királybí-
rók egyike lehetett, akik egy-egy megyében ketten vol-
tak, önálló kerülettel rendelkeztek, és mindenféle ügyben
ítélkeztek minden világi személy felett, leszámítva
az ispánokat. Joghatóságukról Szent László és Kálmán
királyok törvényei szólnak, de a tisztség már korábban
létező lehetett. Lásd: Zsoldos 1991, 21–23.

133 Helyesen: Lugtha (Knauz 1890, 30.; Marsina 1971,
57.) – azonosíthatatlan helynév.

134 Ceheti. A település talán Bagimajor területére he-
lyezhető. Lásd: Selmeczi 2013, 365.

135 Az eredeti latin szövegben magyarul (aruch) szere-
pel. Lásd: Makk – Thoroczkay 2006, 63. 328. jegyzet.

136 Wossiani. A középkori Varsány/Tiszavarsány te-
lepüléssel, a mai Varsány-pusztával azonosítható (Kül-
ső-Szolnok megye), Szolnoktól délre (2. 13. ábra). Lásd:
Laszlovszky 1986, 18. 20.

Unuri¹³⁷ része felől egészen a Szanda¹³⁸ földjéig, ezután egy dombon elválnak Unuri földjétől,¹³⁹ ezután Uetcudi sírja¹⁴⁰ van a Zebeli völgyben,¹⁴¹ az árok Szent Benedeké. Szolnok mellett a víz fölött, amelyet Mélyérnek¹⁴² mondanak, 15 háznépnyi szolgát¹⁴³ adtam a saját határaival ha-

tárolt földjükkel együtt, amely nagy; és magát a vizet halászatra,¹⁴⁴ amennyi belőle ennek a földnek a határain belül van.”¹⁴⁵ (Terram Pelu ultra Tizam supra portum aque Kengelu dedi cum propriis terminis, cuius terre prima pars dividitur civibus Zounuk; deinde Zecu; postea per medium campum terminus est inter villam sancti Benedicti et inter villam urbanorum Zounuk; deinde inter villam sancti Benedicti et villam Albensium in medio campo fovea facta est, quam Andreas iudex foveam fodit; dehinc Lugtha, terre sancti Benedicti particule sunt separate in via, que ad villam illorum vadit; iterum iuxta arbores pro illorum divisione, qui Cehti dicuntur, fovea facta est; deinde secus portum Kengelu inter eosdem Cehti terminus est sancti Benedicti, ubi fenum secatur populus sancti Benedicti. Item ipsa aqua Kengelu per medium dividitur in una via, ubi etiam fovea sancti Benedicti est. Item super Aruch cum illis, qui Wosciani dicuntur, propter divisionem fovea facta est; circuit enim idem Aruch totam partem terre ex parte Wosschianorum et Unuri usque ad

137 A határleírás alapján Szolnoktól délre, Varsány, Szanda és Kengyel környékén lehetett. Lásd: Makk – Thoroczkay 2006, 64. 330. jegyzet.

138 Zunda. Ma: Szandaszölös vagy Újszanda néven Szolnok része (2. ábra). Lásd: Laszlovszky 1986, 20.

139 terra Unuri. Feltehetően nem a hozzá tartozó falu, hanem a tulajdonos nevéről tájékoztat. Lásd: Selmeczi 2013, 365.

140 sepultura Uetcudi. Pogány sírhalmokat – néha személynév megnevezésével – a középkori oklevelekben nemegyszer használták az adott föld, birtok határainak pontos rögzítésére (Szabó 1969, 113.; Kristó 1981, 23.). Jelen esetben az említett személy, legalábbis a szűkebb környezetben ismertebb ember lehetett, hiszen sírhelye is sokak által tudott volt (Laszlovszky 1986, 22.). Kristó Gyula a név szerint megnevezett sírok kapcsán megjegyezte: „nem alaptalan feltételezni, hogy olyan emberekre tesznek említést ezek az oklevelek, akik nem túlságosan sok idővel az oklevél (az első oklevél) elkészülte előtt haltak meg, vagyis akinek neve és emléke még nem ment feledésbe” (Kristó 1981, 24.). Az oklevélben szereplő Uetcudi talán a közelmúltban Madaras László által a Szanda keleti határban felfedezett Beke Pál halmai honfoglalás kori temetők valamelyikében nyugodhatott. Az ásatást vezető régész publikációjában kitért arra, hogy az egyik (Szolnok–Szanda Beke Pál halma III.) lelőhelyen, a homokdomb gerincén egyáltalán nem kerültek elő sírok, ami felveti annak lehetőségét, hogy azon a részen egy „szent liget” vagy áldozóhely lehetett az ősök tiszteletére (2/7. ábra). Lásd: Madaras 2006.; Héja 2010, 23.; Selmeczi 2013, 366.

141 in valle Zebeli. Laszlovszky József (1986, 20.) szerint egy hajdani, a 11. századra kiszáradt folyómeder lehetett. A kérdéses völgyet Selmeczi László a Felső-Varsány-pusztához tartozó Görbe-lapossal azonosította, amely egy lefűződött, feltöltődött Tisza-ág (2. ábra). Lásd: Selmeczi 2013, 366.

142 Meler. A Millér nevezetű vízfolyás Szolnoktól keletre, a Tisza jobb partjánál ömlik a szőke folyóba (2/4. ábra). Természetes torkolata azonban valamivel lentebb azonosítható, ami a szőke folyó szabályozásakor átkerült a Tisza bal partjára (2/3. ábra). Lásd: Kertész 2014, 356. 378. 382. 2/2–3. 10. kép.

143 servus. A 11. század végén az egyházi birtokok alávetett népei közül megkülönböztették a (rab)szolgát (servus) és a szolgáló(népe)t (minister). Mindkettő egyaránt az egyházi földesúr tulajdona volt, de az utóbbit nem terheltek alantasabb kötelezettségekkel, például szántással, vetéssel, szőlőműveléssel. A királyi és az egy-

házi birtokok közös jellegzetessége volt a 11. században, hogy alávetett népeiket szolgálatuk szerint csoportosították. Lásd: Bolla 1998, 150–154.

144 Keglevich Kristóf megállapította, hogy az: „1075-i alapítólevél szerint Garamszentbenedek Szolnok mellett a Mélyér patak mentén 15 háznép szolgát és ezek földjét, valamint a Mélyérre vonatkozóan halászati jogot birtokolt. [...] Az apát szabadon telepíthetett ide embereket ekével. [...] A (rész)birtokról többet nem hallunk. Lehetséges, hogy azonos a Heves megyei, Zagyva-parti Alcsival, aminek használatától Ország Lászlót (Mihály nádor fiát) és Losonci Lászlót az apátság 1489-ben eltiltotta” (Keglevich 2012, 195.). Meggyőződésünk, hogy a szóban forgó birtoknak Alcsi faluval történő megfeleltetése kizárható, mivel az utóbbi helyen bizonyíthatóan várnépek (centurionatui subiecti) éltek (Heckenast 1970, 91.). Ráadásul a Millér a Tisza jobb oldalán található (lásd a 142. jegyzetet) (2. ábra), ezzel szemben Alcsi – Keglevich álláspontjától eltérően – nem a Zagyva mentén, hanem a később róla elnevezett Tisza-holtágnál, eredetileg is a szőke folyó bal partján lokalizálható (2/5. ábra). A középkori falu legkorábban csak valamikor a 14. század második felében kerülhetett garamszentbenedeki rendház birtokai közé, hiszen – mint ahogy korábban már utaltunk rá – I. Károly 1324-ben Horsundorph-i Wluingus-nak, I. Lajos pedig 1347-ben Wluingus testvérének, Erzsébet úrasszonynak, valamint férjének adományozta, amely 1353-ban külön megerősítésre került. Lásd: 26. jegyzet.

145 Makk – Thoroczkay 2006, 63–64.

*terram Zunde; deinde in colle separatur terra Unuri; postea sepultura Uetcudi est in valle Zebeli, fovea sancti Benedicti est. Iuxta Zounuk super aquam, que vocatur Meler, dedi XV domos servorum cum terra sua, que magna est, terminatam propriis terminis, et ipsam aquam ad piscandum, quantum in termino ilius terre est.*¹⁴⁶

Az ispánsági székhely közelében elterülő Pél (*Pelu*) elnevezésű birtok több középkori település határát egyaránt magában foglalta. Laszlovszky József rámutatott arra, hogy „az eddigi feldolgozások a középkori források nyomán két településsel, Kengyellel és Tenyővel próbálták azonosítani. A név több oklevélben előfordul később Pél, Peló, *Pelu*, *Pelw* és *Pelő* formában, de amíg egy 1436-os oklevél Kengyellel azonosnak mondja, addig egy 1442-es oklevélben Tenyőt nevezik így. Az 1075-os oklevélben azonban nem *Pelu* nevű településről, hanem terrától van szó. A XI–XIII. században ugyan a falu terra jelentéssel is bírt, és később a possessió vette át ilyen értelemben jelentését, de elsődleges jelentése ebben az időszakban is egy adott földterület volt, vagyis földbirtok, amelyen ugyanígy több település is lehetett, de akár település nélkül is szerepelhetett. Véleményünk szerint *Pelu* egy jellegzetesen korai, esetünkben nyilván XI. századi nagy kiterjedésű földbirtok volt, amelyet viszonylag pontosan körülhatároltak, és később területén több település is létrejött, illetve több falu határrészét képezte. A későközépkori oklevelek kiállítói nyilván ezért próbálták meg azonosítani azokkal a településekkel, amelyek saját korukban más néven, de ugyanazon a területen helyezkedtek el. Így természetes, hogy több ilyen falu is volt. Ezért nem szükséges sem Kengyellel, sem Tenyővel azonosítani ezt a területet.”¹⁴⁷

A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében összesen négy alkalommal találkozhatunk Szolnok említésével, különböző kontextusban: *via Zounuk*, *cives Zounuk*, *villa urbanorum Zounuk* és *iuxta Zounuk*. Feltűnő, hogy míg az összes identifikálható topográfiai pont (Kengyel víz, Kengyel víz révje, Varsány/Tiszavarsány, Szanda, Uetcudi sírja, Zebeli völgy) kivétel nél-

kül a Tisza bal partján található, addig Szolnok és a Millér-torkolat a szőke folyó jobb partján lokalizálhatóak (2. ábra). Elsőként Kristó Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a *cives Zounuk* és a *villa urbanorum Zounuk* kifejezések a Szolnok közvetlen környékén kialakult várszerkezet részeként értelmezhetőek.¹⁴⁸

A forrásban szereplő egyes települések helyének meghatározásában nemrégiben Selmeczi Lászlónak sikerült előrelépnie, és egy reális magyarázatot felvázolnia. Munkája során nemcsak az oklevél korábbi elemzésének¹⁴⁹ ellenőrzését végezte el, hanem a rendelkezésre álló régészeti terepbejárás,¹⁵⁰ valamint 18. század végi és 19. század közepi történeti térképek¹⁵¹ adatait egyaránt figyelembe vette. Mindezek alapján arra a megállapításra jutott, hogy a bennünket közelebből is érdeklő szolnoki várnépek faluja (*villa urbanorum Zounuk*), a Kengyel víz révjénél (*portus aque Kengelu*), „a Tisza meder két ágra szakadásánál megfigyelt Árpád-kori faluval, amely a késő középkorban újjáéled (*Derzsigát?*)¹⁵² esetleg Alcsival (*Ácsi*)¹⁵³ azonosítható.”¹⁵⁴ (2/5. 2/8–9. ábra) Selmeczi László fenti értelmezését támogatja, hogy az 1075. évi határjárás során nem került említésre a Tiszán való átkelés, tehát mindvégig a szőke folyó bal partján maradtak. Azt viszont pillanatnyilag még nem tudjuk megmondani, hogy a 11. században mekkora lehetett Szolnok határa – egyedül az tűnik bizonyosnak, hogy a keleti széle a Millér mentén húzódhatott (2. ábra).

A *suburbium* elnevezés főként a késő középkorból elterjedt jelenség, amelyet Szolnokkal összefüggésben egyszer sem használtak. Gömöri János Sopron esetében ugyanakkor rámutatott arra, hogy a vár neve mellett szereplő *villa* kifejezés minden bizonnyal csak ilyen váraljára utalhat, abban az esetben, ha a vár

146 Marsina 1971, 57.

147 Laszlovszky 1986, 21.

148 Kristó 1988, 435.

149 Laszlovszky 1986, 17–22.

150 Cseh – Tóth 1987.

151 Sugár 1989. Lietzner János és Sándor József (1783–1790), valamint Lányi Sámuel (1845) térképei: A/35–36., illetőleg B/12. számú szelvény.

152 Cseh – Tóth 1987, 30. 33–34. (1. 16. lelőhely) 1571-ben pusztá. Lásd: Györffy 1956, 18.

153 Lásd: 26. és 144. jegyzet.

154 Selmeczi 2013, 365.

még állt.¹⁵⁵ János esztergomi érsek 1209-ben kelt bizonyságleveléből megtudjuk, hogy Szolnok faluból (*de villa Sonok*) tizenegy szabad személyt szerződtek pohárnoki tisztségre.¹⁵⁶ Bizonyosnak tűnik azonban, hogy az utóbbi oklevél nem a Tisza menti Szolnokra vonatkozik, hiszen az nem az esztergomi, hanem a váci egyházmegyéhez tartozott.¹⁵⁷ Az ispánsági központra vonatkozó adatok hiánya ellenére valószínűnek tekintjük, hogy városról sem ekkor, sem az Árpád-kor későbbi évszázadaiban még nem beszélhetünk, csupán egy kisebb, falusias jellegű település körvonalazható.

Kaposvári Gyula az elsők között fogalmazta meg, hogy Szolnok településmagját „*az ispáni vár és az attól nyugatra elterülő belváros jelzi.*”¹⁵⁸ Korábbi dolgozatainkban az Árpád-kori települést közvetlenül az erősségtől északnyugatra, a későbbi Tabán elnevezésű városrész területén gyanítottuk.¹⁵⁹ A jelen tanulmányban bemutatott új öskörnyezeti eredmények ismeretében viszont a fenti elképzelés mindenképpen revízióra szorul (3. ábra). Nem lenne ugyanis életszerű, ha az erődtornyot és a hozzá tartozó falut a nyugati Zagyva-meder elvágná egymástól, miközben a 11. századi templom a keleti Zagyva-ág bal partján azonosítható. Az ennek figyelembevételével kialakított álláspontunk szerint a szóban forgó település felszínre kerülése elsősorban a várbelső területén (10/8. 11/1. ábra), esetleg a kora Árpád-kori egyház és a templom körüli temető szomszédságában, a keleti Zagyva-ág bal partjánál feltételezhető (10/12–13. 11/20. ábra). Az előbbi helyszín

mellett szól, hogy amikor Kaposvári Gyula 1950 júniusában leletmentést végzett az azóta már a Víz- és Csatornaművek Koncessziós Zrt. tulajdonába került, közvetlenül a Tisza parton található régi vízműtelep, valamint a Városmajor út közti területen (11/20. ábra), középkori megtelepedés nyomaira nem bukkant.¹⁶⁰

Szolnok vára 1211-ig királyi birtok volt,¹⁶¹ azonban a várhoz tartozó javak egy részét ekkortájt a király eladományozta. Az ezt szentesítő, hozzávetőleg 1211-re keltezhető oklevél kapcsán egy a település közelében elhelyezkedő, napjainkban még viszonylag jól beazonosítható topográfiai pontról is érdemes szót ejteni. II. András király Boleszló váci püspök kérésére, az általa alapított „*leleszi Szent Kereszt egyháznak adományozta még a szolnoki rév királyi birtokrészeit [regias portiones portus de Zounuk], amely a Millér mellett van [qui est juxta Miler], amelyet a szépméleketű Béla király – az atyánk – a maga javára foglalt le, amikor magával [II. Andrással] az oroszországi hadjáratra indult.*”¹⁶² A Millér-torkolat – mint ahogy fentebb már kitértünk rá – eredetileg a Tisza jobb oldalán helyezkedett el, ám a szöke folyó szabályozásakor, az 1857. évi mederátvágásnak köszönhetően átkerült a Tiszántúlra, a Tisza bal oldalára (2/3. ábra). 1234 körül a szolnoki várjobbágyok és nemesek maguknak követelték Jenőnek azt a részét, amely az esztergomi egyháznak, majd az érseki és káptalani birtokok szétválasztása után a káptalannak jutott. A László országbíró előtt lefolytatott per során Ambrus kanonok nem tudta oklevéllel igazolni, hogy az egyház mikor és kitől kapta a peres egy ekényi földet, csak arra tett esküt, hogy azt régóta bírja.¹⁶³

Konkrét adattal ugyan nem rendelkezünk, de – mint ahogy erről az ispáni vár kapcsán kifejtettük – afelől nincsenek kétségeink, hogy a mongol támadás 1241-ben nagyjából el-

155 Gömöri 2002, 95.

156 Vince, Vitalis, Tóbiás, Miklós, Borsod, Bud, Burla, Nicodemus, (?), Marcel, Joubos. Lásd: Scheftsik 1935, 328.; Benedek 2007, 13–14.

157 Abaúj és Szabolcs vármegyékben egyaránt volt Szolnok falu, amelyek az egri egyházmegyébe tartoztak. Lásd: Anjou-oklt. XI. 221. 469. regeszta, 222. 472. regeszta; Benedek 2007, 13. 2. jegyzet; Anjou-oklt. XXII. 230–231. 361. regeszta; Anjou-oklt. XXIX. 468. 850. regeszta.

158 Kaposvári 1983, 161.

159 Kertész et al. 2007a, 37. 35. kép; Kertész – Bana 2010, 69–70.; Kertész 2010.; Kertész 2012, 52. 10/2. ábra; Kertész – Szakonyi 2013, 7.; Kertész – Korpás 2013, 397–398. 4/2. kép; Kertész 2014, 354. 356. 378. 380–381. 2. 6/2. 7/2. kép.

160 A 15–16. századi sírok szintje alatt, „*mélyebbre ásva a sárga löszben,*” csupán újkőkori és szarmata települési jelenségek: méhkas alakú gödrök kerültek feltárással. Lásd: Kaposvári 1996, 11.

161 Bártfai Szabó 1938, 517.

162 Benedek 2007, 16. Lásd még: Benedek 2007, 18–19.

163 Bártfai Szabó 1938, 517.

pusztította Szolnokot. Györffy György szerint „*Pest pusztulásával a Duna vonalától keletre minden a tatárok martaléka lett.*”¹⁶⁴ Szabó István ennél árnyaltabban fogalmazott, és társadalmi, gazdasági okokat is figyelembe vett a településpusztasodást kiváltó tényezők között.¹⁶⁵ A Magyar Királyságot ért veszteség mértékéről a viták napjainkra sem jutottak nyugvópontra, ám a témában jártas kutatók abban szinte kivétel nélkül egyetértenek, hogy a tatárjárás a legnagyobb arányban az Alföld tiszai vidékeinek településhálózatára mért csapást. A hazánkban megtelepedő kunok és a jászok szállásterületei tehát erre tekintettel kerültek kialakításra az adott régiókban.¹⁶⁶ Az elnéptelenedés azonban nem minden esetben jelentette azt, hogy a teljes népesség odaveszett: kisebb-nagyobb számban elmenekülhettek, akiknek egy része később visszatért. Szolnok esetében azonban – ha előfordult is ilyen – az semmiképpen sem lehetett jelentős, hiszen alig néhány év elteltével telepéseket (*hospes*) költöztetnek ide, akiket az 1249. évi oklevelében IV. Béla király földjeikkel (*terram Zonuk hospitum castrum Zonuk*) Pál udvarbírónak adományozott.¹⁶⁷ Az ezt követő három évszázad során a települést hol ismét királyi, hol pedig újra magánföldesúri tulajdonban találjuk.¹⁶⁸

Szolnok igazi jelentőségét kezdettől fogva a révhely adta, amely Selmeczi László véleményétől¹⁶⁹ eltérően nem a vár és Szanda között, hanem a közeli Millér tiszai torkolatánál lokalizálható (2/3. kép).¹⁷⁰ Kedvező földrajzi

elhelyezkedésének, az országot átszelő kereskedelmi utak találkozásának köszönhetően a Tisza-parti település átkelőhelyének forgalma a tatárjárás után emelkedni kezdett. Egyrészt „*megnőtt a szerepe annak az útnak, mely Erdélyből a Sebes-Körös völgyében, Váradon át vezetett Szolnok és Buda felé. Egyike volt ez a »sútutaknak«.*”¹⁷¹ Ezen kívül Buda centrális kereskedelmi helyzetének kialakulása maga után vonta az úthálózat átrendeződését, melynek következtében a távolsági „nagy utak” (*magna via, strata publica*) sugarasan futottak itt össze. Így „*Buda kapujából indultak ki – a pesti réven átkelve – a Dunán a kereskedők szekerei kelet felé mindkét, fentiekben vázolt főútra: Hatvanon át Kassa és a Szepesség, másrészt Szolnokon és Váradon át Erdély felé.*”¹⁷² Nem szabad megfeledkeznünk a folyami szállításról sem, amely főként a sókereskedelemhez kapcsolódott. A vízi út az észak-erdélyi, Dés környéki bányákból a Szamoson, majd a Tiszán vezetett lefelé Szolnokig.¹⁷³

Középkori templomok

Kutatástörténet

Szolnok középkori egyházi építkezéseiről, keresztény templomainak hollétéről mindeddig nem lehetett egzakt ismeretekhez jutni, jóllehet a téma már közel 130 éve foglalkoztatja a kutatókat. A probléma gyökere abban keresendő, hogy az írott forrásokból és a régészeti feltárásokból leszűrhető információ egészen minimális. Ilyen előzmények után nem csoda, hogy gyakorlatilag az összes, szóba jöhető helyszín felmerült és az egymásnak is sokszor ellentmondó ötletek dominálnak. A sort Karcecz Alajos kezdte a 19. század végén, aki úgy gondolta, hogy „*a tatárjárás előtt Szolnok székesegyháza a Tisza és Zagyva összeshövelésénél a mostani sertés-piacon volt. Hallottunk egyes hitelt érdemlő megjegyzéseket is, melyek azt látszanak*

végig használatban maradt (13. ábra), és minden bizonynyal csak 1562 után, a szolnoki tiszai cölöphíd felépítését követően jelentéktelenedett el. Lásd: Kertész et al. 2007.

171 Szűcs 1993, 256.

172 Szűcs 1993, 266.

173 Szűcs 1993, 256.

164 Györffy 1981, 22.

165 Szabó 1966, 178–179.

166 Györffy 1961.; Szabó 1966, 174–179.; Györffy 1981, 23–26.; Kristó 1984, 1714.; Szűcs 1993, 3–6.; Borosy 2003, 418–419.; Kristó 2003, 503–505.; Laszlovszky 2003, 462–465.; Laszlovszky 2007.; Selmeczi 2013, 366–367.; Fodor 2014.; Pálóczi Horváth 2014, 160.

167 Scheftsik 1935, 328.

168 Birtoklástörténet: Scheftsik 1935, 328–329.; Komáromy 1943, 81–82.; Selmeczi 1975, 31–32.; Bagi 2000, 12–15.

169 Selmeczi 1975, 27.

170 A 4-es számú főút nyomvonala a Millérnek a Tiszába szakadásánál, tehát éppen Szolnok Árpád-kortól adatolható, de a 10. századtól valószínűsíthető révhelyénél húzódik (2/3. ábra). Az átkelő a késő középkorban

igazolni, hogy e helyen tett ásatások kriptaboltozatokra s több e felére vezetnének.”¹⁷⁴ A szerétspiac helyszíne Karkecz művének kiadásakor, 1885-ben a jelenlegi Szabadság téren volt.¹⁷⁵ A szerző azt feltételezte, hogy ez a templom 1241-ben, a tatárjárás következtében semmisült meg és a településen egészen a 17. század végéig „rendszeres plébániáról ismét nem lehetett szó”.¹⁷⁶

Fél évszázad elteltével a vár területe került reflektorfénybe, amelynek kutatását a Szolnoki Művésztelép igazgatósága kezdeményezte (11. ábra). A több szezonra tagolható munkálatokról önmagában már a kitűzött cél is sokat elárul: az erősség feltételezett titkos alagútjainak keresésével indultak 1934 őszén, a művészkertnek a Radnai Béla Damjanich-émlékműve mögötti részén, és egy kora középkorinak (6–700 éves) vélt templom alapjainak megtalálásával – „amelyet a törökök mecsetté alakítottak át” – zárultak 1935 nyarán, a plébániakertben.¹⁷⁷ A probléma csak az, hogy szakemberek otlétéről nincs tudomásunk, ráadásul a kiásott objektumok kormeghatározásakor elmaradtak a feltárt leletekre, építőanyagra, falazási és/vagy alapozási technikára stb. történő hivatkozások. Régész hiányában – értelemszerűen – komolyabb dokumentáció nem ismert és felbukkanása sem várható. Sőt a körülmények ismeretében valószínűleg az a realitás, hogy az akkor felfedezett épület alaprajzáról nem készült méretarányos rajz, de még vázlat sem. Az viszont bizony kijelenthető, hogy a felszínre került forrásanyag nem került be a frissen alapított városi múzeum gyűjteményébe, hiszen erről már több mint 40

évvel ezelőtt sem tudott Kaposvári Gyula múzeumigazgató.¹⁷⁸

Hosszú szünet után Kaposvári Gyula vetette papírra gondolatait. Írásaiból az előzőnél már jóval differenciáltabb kép hámozható ki, ugyanis álláspontja alapján a település a középkorban három templommal is rendelkezett. A legkorábbi az ispánsági várban épült 1030 körül és a tatárok pusztították el 1241-ben.¹⁷⁹ A következő, a már gótikus stílusban emelt egyház szintén a várszigeten, a későbbi palánkvár Vízi-kapujának közelében állt (11/14. ábra). „1551-ben, a vár felszerelésekor – mint biztonságos helyre – a löport ide helyezték el.”¹⁸⁰ Úgy gondolta, hogy az épületet az 1552. évi oszmán foglалás után a törökök nemcsak teljesen épségben hagyták, hanem valójában ezt bővítették ki a nyugati falához épített négyzet alaprajzú dzsámival, valamint minarettel. Szerinte ezt támasztják alá a 18. századi hadmérnöki felmérések, melyeken a muszlim imaház és a gótikus templomnak vélt épület együtt szerepel. Az utóbbinak az általa kiszámolt hosszúsága 11–12 méter, míg szélessége 6 méternek adódott, Joseph Riemel hadmérnök 1753. évi térképe alapján.¹⁸¹ Később elképzelését úgy módosította, hogy a törökök nem a teljes gótikus egyházat hagyták érintetlenül, hanem csak annak szentélyét.¹⁸² Időközben, 1973-ban Csányi Mariettával közösen régészeti feltárást végeztek a helyszínen, melynek eredményeként feltárták a dzsámi nyugati részének maradványait.¹⁸³ Végül az utolsót, a pápai tizedjegyzékből ismert szolnoki főesperesség templomát pedig a mezőváros területén, a Tisza Szálló térségében (11/10. ábra), a Tisza menti Verseggy park névadója, Verseggy Ferenc (1757–1822) költő és nyelvész szobrának környékén valószínűsítette.¹⁸⁴

174 Karkecz 1885, 203.

175 E helyen köszönöm meg kedves kollégámnak, Gulyás Katalin történésznek (Damjanich János Múzeum, Szolnok), valamint Dr. Cseh Géza főlevéltáros (MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok) és Kósa Károly könyvtáros (Szolnok) önzetlen segítségét a helyszín beazonosításában.

176 Karkecz 1885, 204–208.

177 A régi szolnoki vár földalatti folyosóit és egyéb műemlékeit kutatják a festőművészek. Nyilatkoznak a szemtanúk. Szolnoki Újság 1934. szeptember 27.; A legrégibb szolnoki templom alapjait találták meg a várban. Szolnoki Újság 1935. június 6.

178 Megtalálták a dzsámi alapjait – tovább folytatják a szolnoki vár feltárását. Szolnok megyei Néplap 1973. október 6. 5.

179 Kaposvári 1988, 10. 12.

180 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1988, 14.

181 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1974.; Kaposvári 1983, 164. 190.; Kaposvári 1988, 14. 17–18.

182 Kaposvári 1990, 238.

183 Kaposvári – Csányi 1974.

184 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1974.; Kaposvári 1988, 13–14.

A fentieket Selmeczi László igen erős kritikával fogadta. Egyrészt, megkérdőjelezte Kaposvári Gyulának a városi esperesi templom helyére vonatkozó elképzelését. Elgondolása alapján az 1551-ben épített várost védő sánc és árok nyomvonala a jelenlegi Táncsics Mihály utca nyomvonalában, a Tisza Szálló mellett toroklott a Tiszába (11. ábra). „*Nem valószínű, hogy a főesperességi templomot legkésőbbben a XII. század végén ennyire a város szélére – akkor biztosan a városon kívül – építették volna.*”¹⁸⁵ Úgy vélte, hogy az ispánsági (egyben főesperességi) templom egykor a várban állt, és feltehetően a tatárjáráskor rombolták le. Helye nem ismert, de a 18. században feltüntetett lőportorony „*esetleg egy korábban épült templom meghagyott tornya lehetett.*”¹⁸⁶ Másrészt, Selmeczi is sikra szállt egy várbeli gótikus stílusú templom léte mellett, de azt a Kaposváriétól eltérő helyen gondolta.¹⁸⁷ „*Az 1973-ban végzett ásatás csak a török dzsámi alapfalainak egy részét találta meg. A késői építésmód (a kőalapot fagerendákkal erősítették meg) és az alap homogén volta nem átalakításra, hanem egy új török templom építésére utal.*”¹⁸⁸

Nem sokkal később némiképp intenzívebbé vált a téma kutatása és egyre többen adták közre véleményüket. Így tett Szabó István és Szabó László is, akik megállapították, hogy az első ispánsági templom helyét és nyomait, amely a tatárjáráskor elpusztult, nem ismerjük.¹⁸⁹ A várban 1973-ban végzett régészeti feltáráson azonosított épület alapozási árkait azonban – Kaposvári Gyulától és Selmeczi Lászlótól eltérően – a szerzőpáros egyértelműen késő középkorinak tartotta. Hangsúlyozták ugyanakkor, hogy „*a később épült gótikus támpilléres új egyház az ásatások tanúsága szerint a korábbival nem volt kapcsolatban.*”¹⁹⁰ Az őket

követő Balyi János,¹⁹¹ Bagi Gábor¹⁹² és Kósa Károly¹⁹³ ezzel szemben jórészt elfogadták, sőt át is vették Kaposvári téziseit, mind a várbeli, mind pedig a mezővárosi templomok hollétére vonatkozóan.¹⁹⁴ A Tisza Szálló környékén feltetelezett esperesi egyház elbontását mindhárman a törökökhöz kötötték. Kaposvári Gyula meggyőződésének erőteljes hatása érhető tetten Németh Péter azon állásfoglalásában is, amelyet a várbelső egyházának átépítése kapcsán tett: „*az 1550-ben épített, s később több-ízben javított-bővített vár... legjelentősebb épülete az 1552 után dzsáminak átalakított Árpád-kori(?) plébániatemplom volt.*”¹⁹⁵

Gacsári Kiss Sándor szintén azonosult Kaposvári Gyula koncepciójával, de csak a várbeli Árpád-kori és a gótikus egyházakra vonatkozóan.¹⁹⁶ A mezővárosi templomot azonban a Tisza Szállótól jóval keletebbre, az egykori Damjanich uszoda helyére lokalizálta, illetőleg az uszoda és a Tisza közötti területre. Kaposvári álláspontjához utolsóként Szikszai Mihály¹⁹⁷ majd Szathmáry István csatlakozott az ispánsági várbelső 11. századi egyházát illetően és a kora újkori palánkvár Vízi-kapujánál állt gótikus templom kapcsán. Szathmáry annyiban mégis továbblépett, hogy szerinte a gótikus templomot a korábbi, a Szent István király által alapított egyház helyén emelték. „*Annyit tudunk róla, hogy a vár török kézre kerülése előtt puskaport őriztek benne, tehát misézés itt már akkor sem volt... A vártemplom nem sokkal később a török kori metszeteken már kibővített formában mecsetként jelenik meg*”. A városi

185 Selmeczi 1975, 35. 42. jegyzet.

186 Selmeczi 1975, 31. 35–36. 42. jegyzet.

187 Selmeczi 1975, 31. 35. 42. jegyzet.

188 Selmeczi 1975, 35. 42. jegyzet.

189 Szabó – Szabó 1979, 6–7.; Lásd még: Szabó – Szabó 1989, 238.

190 Szabó – Szabó 1979, 7.

191 Balyi 1980, 38. 40–41. 45.

192 Bagi 2000, 22.; Bagi 2010, 34.

193 Kósa 2000, 121.

194 Szolnok kora középkori temploma kapcsán Bagi Gábor 2000-ben napvilágot látott dolgozatában csupán az alábbi jegyezte meg: „*Bizonyos, hogy Szolnoknak már az Árpád-korban temploma volt, ennek templomcíme (patrocínium) azonban nem ismert*” (Bagi 2000, 12.). Ezzel ellentétben Simon Béla szerint ez az egyház az ispánsági várban volt. Lásd: Simon 2002, 101.

195 Németh 1995, 111. A következő évben megjelent írásában Polgár Zoltán ezt a Németh-féle elképzelést vette át, hogy a törökök a várbeli Árpád-kori templomot alakították át dzsámvá. Lásd: Polgár 1996, 109.

196 Gacsári Kiss 1997.

197 Szikszai 1998, 156.

gótikus templomot Szathmáry azonban meglepő módon a mai Verseggy Ferenc Gimnázium tájára, tehát a kora újkori városfalon kívülre, attól nyugatra lokalizálta. Úgy vélte, hogy ez már az oszmán foglalás előtt, 1551-ben romos volt, „csak a pillérei meredtek az ég felé”.¹⁹⁸

Szakítva az eddigiekkel, egy teljesen új forráscsoportból indult ki Szabó László, amikor a középkori templomok helyének meghatározásához csupán két jól ismert, 17. századi látképet vett tekintetbe. Egyrészt a Hieronimus Ortelius kötetében (*Chronologia oder Historische Beschreibung ... Ober vnd Vnder Ungern... Nürnberg*) 1602-ben megjelent Hans Siebmacher-vedutát, másrészt a Samuel Dilbaum könyvében (*Eikonografia... Augsburg*) 1603-ban közzétett Wilhelm Peter Zimmermann-rézkarcolt elemezte. Mindkettő valós történeti eseményekhez köthető: az előbbi az oszmánok 1552. évi, az utóbbi pedig a keresztény sereg 1595-ben bekövetkezett ostromát ábrázolja. Szabó megállapította, hogy az Ortelius-féle kiadványban publikált látképen két templom látható, az egyik a várban, a másik pedig a városban. Zimmermann 1595. évi ostromábrázolása szerint „később török mecsetté alakították át őket”.¹⁹⁹

Kritika

A szakemberek döntő többsége közös nevezőre jutott abban, hogy Szolnok egyházi életében a tatárjárás komoly törést jelentett. Az előbbi, vázlatos áttekintésből az is nyilvánvaló, hogy a kutatókra Kaposvári Gyula munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást. A sokszor ellenőrizetlen adatok, és a másod-, harmadkézből származó információk miatt ugyanakkor egyesek szinte törvényszerűen jutottak el odáig, hogy már ott is égnek meredő pilléreket vizionáltak, ahol eredetileg soha nem állt/állhatott templom. A biztos, megkérdőjelezhetetlen következtetések levonása napjainkban sem egyszerű feladat. Az újabb kutatásoknak köszönhetően viszont nemcsak a korábban felmerült helyszínek és interpretációk többsége zárható ki, hanem egy lehetséges alternatíva szintén felvázolható. Így

Szolnok fentebb bemutatott településtörténetének ismeretében nem tartjuk valószínűnek Karkecz Alajos azon véleményét, amely a kora Árpád-kori templomot a nyugati Zagyva-ág jobb partján, a jelenlegi Szabadság téren vélte megtalálni. Ezen a részen ugyanis legkorábban csak a 13. század közepétől telepedhettek meg. Álláspontunkat az is megerősíti, hogy az öskörnyezeti rekonstrukció szerint ez eredetileg egy alacsonyabban fekvő terület volt, és csak később töltődött fel. Templom létesítésekor pedig tudvalevőleg a magasabb térszíneket részesítették előnyben (3. ábra).

A legrégebbi, máig ható teória megszületésében a Szolnoki Művésztelep alkotói: Chiovini Ferenc, Pólya Iván és Pólya Tibor jártak az élen, akik az 1934–1935-ben végzett terepkutatásaik eredményeképpen megállapították, hogy a várplébánia kertjében egy középkori templom maradványaira bukkantak, „amelyet a törökök mecsetté alakítottak át”.²⁰⁰ Véleményünk szerint azonban a konklúzió valóságtartalmát lényegében semmi nem igazolja: minden állítás találgatáson és nem bizonyítékon alapul. Az ásatók nemes szándékához ugyan nem férhet kétség, de talán azért is mondtak le örökre egy szakmai lapban történő közlésről, mert nem tudták alátámasztani elképzelésüket. A 17–19. századi hadmérnöki felmérések elemzése alapján mi arra a következtetésre jutottunk, hogy 1934–1935-ben minden bizonnyal az 1550-es években emelt dzsámi keleti felének, valamint a 17–18. század fordulója körül hozzáépített szentély és az azt lezáró apszis, továbbá a 18. század legelején létesített harangtorony alapjaira, végül pedig az ugyancsak 18. századi kriptára bukkanhattak rá.²⁰¹

Bagi Gábor tanulmányaiban ellenben hitelt érdemlőnek tartja a 80 évvel ezelőtt napvilágot látott eredményeket.²⁰² A szerző a szóban forgó építmény időrendjének meghatározásánál azonban igencsak elveti a sulykot: hol gótikus-

¹⁹⁸ Szathmáry 2009.

¹⁹⁹ Szabó 1998, 39. Lásd még: Szabó – Szabó 1989, 269.

²⁰⁰ A régi szolnoki vár földalatti folyosóit és egyéb műemlékeit kutatják a festőművészek. Nyilatkoznak a szemtanúk. Szolnoki Újság 1934. szeptember 27.; A legrégebbi szolnoki templom alapjait találták meg a várban. Szolnoki Újság 1935. június 6.

²⁰¹ Kertész 2010.; Kertész – Korpás 2013, 388. 20. jegyzet.

²⁰² Bagi 2013.; Bagi 2013a, 383. 52. jegyzet.

nak,²⁰³ hol pedig „*Szolnokon az első keresztény templom*”-ként²⁰⁴ említi. Amennyiben datálását elfogadnánk, akkor joggal lehetne levonni azt a következtetést, hogy a Tisza-parti település az Árpád-korban nem tartozott az egyházas helyek közé. Ispáni székhely volta ugyanakkor ezt már önmagában cáfolja, következésképpen a megye legkorábbi, a 11. század első évtizedeinek valamelyikére keltezhető templomát itt kellett, hogy alapítsák.²⁰⁵ Sokkal súlyosabb, hogy Bagi adós maradt az objektum kronológiáját alátámasztó forráshivatkozások feltüntetésével.²⁰⁶ Hiszen a teljesen új felfedezésként beharangozott, a Pár Nándor építész hagyatékából előkerült „dokumentum”²⁰⁷ – egy tusrajz fénymásolata, amelyen két épület, a szerinte középkori templom és a hozzá kapcsolódó dzsámi alaprajza látható – önmagában semmit nem bizonyít. Maga sem rejti véka alá, hogy „*sajnos a rajz készítésének körülményeiről nincsenek információink, de a jelek szerint Pár Nándor munkája lehet, és 1990 után készült. Ám hogy a készítő a munkához szükséges adatokat mikor és kitől nyerte, Kaposvári Gyulától, Chiovini Ferencről, vagy esetleg más személyektől, az sajnos pillanatnyilag nem dönthető el.*”²⁰⁸

Azzal, hogy az eredeti tusrajzot Pár Nándor, esetleg valamelyik kollégája alkothatta 1990 után, teljes mértékben egyetértünk. A felvetett kérdésekre, hogy „*a munkához szükséges adatokat mikor és kitől nyerte*”, ellenben választ kaphatunk Gacsári Kiss Sándor esperes kánonok, várplébános 1997-ben megjelent könyvéből.²⁰⁹ Ebből kiderül, hogy a rajz kiindulópontjául a Vártemplom alaprajzának a Joseph Riemel hadmérnök 1753. évi térképén meg-

örökített változata szolgált. Levonható tehát a konzekvencia, hogy ennek kontúrját másolta át, illetőleg nagyította fel méretarányosan Pár Nándor, és/vagy a munkatársa, minden kétséget kizáróan 1997 körül, Gacsári Kiss Sándor megbízásából, amit dolgozatában egy teljes oldalon jelentetett meg. Amennyiben egymással összevetjük a Pár Nándor-hagyatékban felleltet a Sándor atya kötetében közzétett, akkor csak lényegét nem érintő, nüansznai különbségek regisztrálhatók. Például az egyes falszakaszokra méterben és ölben egyaránt megadott méreteket az előbbin kézírással rögzítették, ellenben az utóbbin nyomtatott számokkal és betűkkel. Mi több, az alaprajz története ezzel még nem zárult le, hiszen köbe is vésték, egy a jelenlegi Vártemplom déli falára felerősített márványtáblán tették kitörölhetetlenül transzparenssé. Sikertelt tehát végére járnunk a rejtelmesnek tűnő „dokumentum” keletkezési körülményeinek és utóéletének: egyértelműen megállapítást nyert, hogy a 18. század közepi, Joseph Riemel térképén ábrázolt Vártemplom figyelhető meg rajta, így semmi köze nem lehet az 1935-ben végzett amatőr feltáráshoz.

Mindent egybevetve kijelenthető, hogy nem állta ki az idő próbáját az a Bagi Gábor által favorizált régi teória, amelynek ötletét az említett képzőművészek 1935. évi téves értékelése adta, esszenciáját pedig elsőként Kaposvári Gyula fejtette ki. Ennek lényege, hogy a vár területén, a későbbi dzsámi szomszédságában egy középkori egyházat feltételeztek, amelynek létét azonban csak az igen kései, 18–19. századi kézíratos térképeken észlelhető Vártemplom keleti részének alaprajzi jellegzetességei tanúsították volna. A sokszögű szentélyzáródás ugyanis azt a hamis látszatot keltette, hogy a kérdéses épületrészt a gótika jegyében létesítették, és miután sikeresen átvészelte az oszmán foglalatást, ezt „*bővítették a törökök egy 8x8 öl nagyságú, négyzet alaprajzú helyiséggel, amikor mecsetté átalakították.*”²¹⁰ Valójában a folyamat fordítva rekonstruálható: mivel a 17. század végi képi forrásokról éppen a gótikus templomnak gyaní-

203 Bagi 2013, 72.

204 Bagi 2013, 78.

205 Kertész 2014, 366–368.

206 Úgy tűnik, ez a tudományosnak szánt sajátos publikációs gyakorlat nem előzmény nélküli, hiszen korábban Pálóczi Horváth András már rámutatott Bagi Gábor egyik műve (Bagi 2006.) kapcsán arra, hogy az sem tartalmazott citátumokat, továbbá „*sajnálatos módon számos téves vagy pontatlan adat található benne.*” Lásd: Pálóczi Horváth 2009, 220. 16. jegyzet.

207 Bagi 2013, 80–81. 1. ábra.

208 Bagi 2013, 81.

209 Gacsári Kiss 1997.

210 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1974.; Kaposvári 1983, 164. 190.; Kaposvári 1988, 14. 17–18.

tott épület hiányzik,²¹¹ egyedül az 1550-es években emelt uralkodói dzsámiával és minárájával szembesülhetünk. Komolyabb változásra a 17–18. század fordulójának időszakában került sor, amikor a hajdani dzsámi kupolaterének keleti falához csatlakozóan szentélyt építettek. A Vártemplom a későbbi képi forrásokon, egészen az 1821-ben bekövetkezett elbontásáig már így, szentéllyel együtt látható, és minden bizonynyal ez téveszthette meg a témával foglalkozó kutatókat.²¹² Amennyiben viszont nem a teljes gótikus templomról lenne szó, hanem csak a szentélyről, akkor annak arányaiból kiindulva a dzsámi 1973. évi ásatásakor, és az éppen 40 évvel később, 2013. augusztus 23-án folytatott geofizikai (földradar) kutatás²¹³ során magában az épületben kellett volna előkerülniük a középkori hosszahó alapozási árkainak, illetőleg azok maradványainak. A régészeti beszámolóban és a dokumentációban azonban ennek semmi nyoma nincs,²¹⁴ továbbá a műszeres vizsgálatok sem mutatták ki. Kaposvári Gyulának az a megállapítása egyébként sem tartható, hogy a vár felszerelésekor 1551-ben ide helyezték el a löport.²¹⁵ Az írott források tükrében ugyanis egyértelműen leszögezhető, hogy a löporraktár 1550 őszén már állt.²¹⁶

Egyetlen bekezdés erejéig Bagi Gábor két, fentebb citált tanulmányainál maradván, nehezen értelmezhető, hogy miért kérte számon rajtam a várbelsőben az 1934–1935-ben végzett, a legjobb indulattal is csupán amatőrnek minősíthető feltárás ismeretét.²¹⁷ Ez ugyanis Kósa Károly helytörténeti kutató újraközlése óta,²¹⁸ immár

közel másfél évtizede nem számít nóvumnak. Ráadásul korábban hivatkoztunk ezen törekvésekre, és nyugtáztuk, hogy a kapott végeredmény nem tartalmazott releváns adatokat.²¹⁹ Habitusunknak megfelelően különbözőképpen dolgozzuk fel azt is, amikor kritikát kapunk – nem árt azonban a tudomány berkein belül maradni. Így abban nincs igazán meglepő, hogy egy helyi on-line folyóiratban közzétett írásunk egyetlen – bár kétségkívül vaskos – lábjegyzetében foglaltakra²²⁰ Bagi a következő évben egy önálló dolgozatban sietett válaszolni.²²¹ Ám tendenciózus állásfoglalásokkal teli cikket az egyik régész kollégánk 60. születésnapja előtt tisztelgő múzeumi évkönyvben publikálta. A magunk részéről elhatárolódunk a reagálás szakmai érveket nélkülöző, személyeskedő és elfogult megállapításaitól.²²² Továbbra is tudományos kérdések megválaszolásával szeretnénk foglalkozni, és nem részrehajló, érzelmi alapú megnyilvánulásokkal.

Visszakanyarodva a várszigeten feltételezett egyházakra, könnyűnek találtatott Selmeczi Lászlónak az ispánsági (egyben főesperességi) templom helyére vonatkozó azonosítási kísérlete is, amely a várban a 18. század közepén ábrázolt (Joseph Riemel, 1753) löportornyot ennek a tatárjáráskor elpusztult egyháznak a megmaradt tornyával hozta volna összefüggésbe.²²³ A kérdéses épület maradványai a jelenlegi Szent István tér északi végénél sejthetők, azonban ettől északabbra, egészen az északkeleti bástya alján található egy másik löporraktár is, amelyet Giovanni Morando Visconti egy közel fél évszázaddal korábbi, 1706 őszén készült térképén örökítettek meg.²²⁴ Mivel a Riemel által jelölt hiányzik Visconti művéről, ámde egyiket sem tüntették fel a 17. századi hadmérnöki felméréseken, így több mint valószínű, hogy mindkettőt a 18. században emelték. Az ezeket megelőző, 16–17. századi löporraktár

211 Kaposvári 1985.; Kisari Balla 2000, 213. 629. Nr. 370.; Kertész et al. 2007a, 12–13. 8. kép.

212 Kertész 2010.; Kertész et al. 2012, 119.

213 E helyen is köszönetünket fejezzük ki a kerületi esperes plébánosnak, Máthé György atyának, címzetes prépostnak, hogy az 1820–1821-ben elbontott dzsámi teljes területén és annak környezetében, így a Várplébánia kertjében is folytathattunk – Pusztai Sándor (Fractal Bt., Budapest) közreműködésével – műszeres vizsgálatokat.

214 Kertész 2010.; Kertész et al. 2012, 119.

215 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1988, 14.

216 Kertész 2010.; Kertész – Korpás 2013, 410–411. 440.

217 Bagi 2013.; Bagi 2013a, 383. 52. jegyzet.

218 Kósa 2000a, 157.

219 Kertész 2010.; Kertész – Korpás 2013, 388. 20. jegyzet.

220 Kertész 2012, 10. jegyzet.

221 Bagi 2013a, 377–385.

222 Erre példa még: Bagi 2013., újabban: Bagi 2014, 10–16.

223 Selmeczi 1975, 35–36. 42. jegyzet.

224 Kertész et al. 2007a, 17–18. 12. kép.

helye nem ismert, csak a felépítéséhez igénybe vett építőanyag mennyisége, nyersanyaga és forrása. Az 1550. őszi várépítés első két hónapjának irányítását személyesen ellátó Bernardo de Aldana tábornok ezeket az 1550. október 23-án kelt levelében az alábbiak szerint nevesítette: „*A puszkapor tárolására szánt épülethez ötezer téglát használtunk fel, amit Szolnok temetőjének falából és egy olyan kápolnából bontottunk el, amelynek nem volt védőszentje, akihez imádkozni lehetett volna.*”²²⁵ Ennek kapcsán tehát minden kétséget kizáróan egy új épület emelésére következtethetünk, és nem egy régi templomtorony löporraktárrá történő átalakítására. Bár meg kell jegyeznünk, hogy ehhez önmagában 5.000 téglá bizonyosan nem volt elegendő. Álmosdi Árpád építészmérnök²²⁶ számításai szerint: amennyiben 60 cm széles és 3 m magas falakkal kalkulálunk, akkor ebből csupán egy 2×3 m alapterületűre futotta volna. Így azt feltételezzük, hogy az 5.000 téglá mellett máshonnan további alapanyagokat (pl. téglát, követ) vehettek igénybe, és valószínűleg nagyobb, vagy pedig – az építkezés második és harmadik szakaszában – 1551 és/vagy 1552-ben még egy másikat is létesíthettek.

Nem tekinthető megalapozottnak Szabó István és Szabó László azon állítása, mely szerint az 1973. évi ásatáson egy gótikus templom maradványaira bukkantak volna rá. Az 1973. augusztus–szeptemberi régészeti feltárás,²²⁷ valamint a 2013-ban végzett geofizikai kutatás eredményeinek együttes értékelése alapján ugyanis megállapítást nyert, hogy a helyszínen egyedül az 1550-es években emelt uralkodói dzsámi, hozzávetőleg négyzet alaprajzú kupolaterének alapárkai, és későbbi épületrészek azonosíthatók, ellenben középkori templom nyomai nem mutathatók ki. Ugyancsak erős fenntartásokkal kezeljük Szabó Lászlónak a kizárólag vedutákra épülő következtetéseit. Tesszük ezt azért, mert közismert, hogy rajtuk számos valótlan részlet is feltűnethetők. A látképek nem használhatók fel automatikusan, kritika nélkül. Amennyiben egyedül csak ezeket vesszük számításba, és nem társul hozzájuk további írott és/vagy képi

forrás, akkor az érvelés ingatag talajon áll. Ráadásul a Szabó által elemzett Siebmacher- és Zimmermann-metszetek valójában másolatok, melyek előképeül az a Wilhelm Dilich 1600-ban megjelent könyvében publikált veduta szolgált,²²⁸ amelyen a várban eredetileg egy kupolás dzsámit ábrázoltak.²²⁹

További fontos fejlemény, hogy az Árpád-kori templomra vonatkozó információk ellenőrzése közben nemrég kiderült, a várbeli dzsámi 1973-ban végzett ásatásával összefüggésben azonosított temető időrendje a legelső beszámolóban tévesen jelent meg.²³⁰ Az egyik ásató, Csányi Marietta régész szíves szóbeli közlése szerint a feltárt sírok egyike sem a 13. századra, hanem jó ötszáz évvel későbbre, a 18. század elejére keltezhető.²³¹ Ez pedig azt jelenti, hogy a középkori temetkezések teljességgel hiányoznak a várszigeten. Emiatt jogosan merül fel az a narratíva, hogy ott román és/vagy gótikus stílusban épített plébániatemplom eddig azért nem került elő, mert eredetileg sem volt. A jelen dolgozatban ismertetett forrás, Salm magyarországi főhadparancsnok 1550. október 29-én a salzburgi érsekhez írt, korábban már hivatkozott levele kitér arra, hogy az ispánsági földvárat a királyi csapatok megérkezésekor nem lakták.²³² Ez összhangban áll a régészeti bizonyítékokkal, amelyek alapján kijelenthető, hogy a középkori vártemplom létét egyetlen adat sem támasztja alá.

Korábban a jelen sorok írója amellet foglalt állást, hogy a középkor folyamán az erődítmény rendelkezett templommal.²³³ A muszlim imahely környezetében előkerült sírok valós keltezésének, valamint a 2013. évi geofizikai kutatások eredményeinek ismeretében újból aktuálissá vált a témára vonatkozó információk áttekintése. Mivel a vársziget területén alig folyt régészeti ásatás és műszeres kutatás, fontos előrebocsájtanunk, teljes bizonyossággal nem

225 Kertész – Korpás 2013, 431.

226 Ártér Kft., Szolnok.

227 Közlésére lásd: Kertész et al. 2012.

228 Dilich 1600.

229 Kertész 2010.; Kertész 2012, 48. 11. jegyzet.

230 Kaposvári – Csányi 1974.

231 Kertész et al. 2012, 113. 123. 16. jegyzet. Lásd még: Kaposvári 1971, 87.

232 Kertész 2014, 352.

233 Kertész et al. 2007a, 37–38.; Kertész – Kómár 2010, 6.; Kertész – Bana 2010, 69–72. 78.; Kertész et al. 2012, 118. 123.

dönthető el, hogy amikor 1685-ben az uralkodói dzsámit katolikus egyházzá alakították, azelőtt állt-e ott keresztény egyház. Amennyiben a 11. századi várbelsőben egy ilyen funkcióval bíró épület maradványai előkerülnének, akkor analógiák alapján egyrészt talán egy kápolnával (rotunda, félköríves szentélyzáródású, hosszhasas épület, vagy az utóbbinak egyenes szentélyzáródású változata) számolhatnánk, amely elképzelhető, hogy az ispáni udvarházhoz kapcsolódott. Másrészt az esperesi templom jöhetne még szóba. Bármelyikről is legyen szó azonban, legfeljebb 1241-ig működhetett, ugyanis Salm főhadparancsnok 1550. őszi jelentése és a régészeti források előbb hivatkozott adatai szerint a várat a tatárjárást követően felhagyták. Emiatt az ott állt épületek elpusztultak, illetőleg alapanyagukat elhordhatták és felhasználhatták újabbak létesítéséhez.

Ámde található arra is példa, „amikor a biztosan a várhoz tartozó templom a váron kívül, a váralján állt.”²³⁴ Mordovin Maxim szerint az esperesi templomok kimutatását ugyanakkor nem lehet egyedül a sírok hiányára alapozni, mert a magyarországi helyzet áttekintése kapcsán megállapította: „egy templomról feltételezni, hogy esperesi funkciókat látott el csak azért, mert nem volt körülötte temető – [...] indokolatlan. Eleve hibás elképzelésnek tűnik azt feltételezni, hogy egy pasztorációs templom, amely a környező lakosság keresztény hitre térítését végzi, megtagadta volna az általa megtérített lakosságtól a templom mellé való temetkezés jogát. Az esperesi templom jogállása semmivel nem volt alacsonyabb egy plébániatemplomnál, s ha valahol még nem állt az utóbbi, akkor az esperesi templom köré kellett temetkezni, hasonlóan azokhoz a helyzetekhez, amikor egy monostor vagy prépostság látta el a környék pasztorációs teendőit. A temetkezések hiánya mögött így egészen más okokat kell keresnünk és sokkal inkább egy ezeket is hosszabb fejlődési folyamat részének kell látnunk.”²³⁵ Arról a lehetőségről sem szabad megfeledkeznünk, hogy az erődítmény melletti plébániatemplom is elláthatott később esperesi feladatokat. A vár és az ispáni templom felépítésekor ugyanis

még nem létezett esperesség, az intézmény hazánkban csak a 11. század végére fejlődött ki.²³⁶ Összegezve az eddigieket konstatálható, hogy középkori plébániatemplommal a várbelső területén egyáltalán nem számolhatunk. Esetleg a várkápolna, illetőleg az esperesi egyház léte merülhet fel, de annak legalább ekkora a valószínűsége, hogy az erősség területén egészen 1685-ig nem működött keresztény templom.

Végül rátérve a mezőváros területén, illetőleg az azon kívül, sőt még a kora újkori városfalon túl feltételezett középkori templomok helyszíneire, evidensnek tarjuk, hogy az utóbbiak kizárhatók. Mint tanulmányunkban kifejtettük, az Árpád-kori településmag a várszigeten, esetleg a keleti Zagyva-ág bal partján lokalizálható (10/8. 10/12–13. 11/1. 11/20. ábra). Bár adataink nincsenek a mezőváros kiterjedéséről, valószínűnek tartjuk, hogy még a késő középkorban sem ért el a Tisza Szállóig (11/10. ábra). Az egyház tehát, amelynek létét egyetlen templomi felszerelési tárgy volt hivatva bizonyítani, a „mezőn” állt volna. Ráadásul igazolást nyert, hogy Selmeczi László elgondolásával ellentétben, a 16. század második felében kiásott városárok nem a Táncsics Mihály utca, hanem attól keletebbre, a szomszédos Szigligeti utca nyomvonalában azonosítható, továbbá tiszai torkolata sem a Tisza Szálló mellett, hanem pontosan az épület alatt húzódik (11. ábra). Ennek ismeretében lehetővé vált, hogy a szálloda 1927-ben megkezdett építésekor az épület keleti fala és a szabadtéri sörkert kerítése közötti területen megtalált késő román kori körmeneti kereszt kontextusát, több mint 80 év elteltével, 2010-ben végre rekonstruálhattuk. Így megdőlt Kaposvári Gyulának az a csaknem fél évszázaddal ezelőtt megszületett értelmezése is, amely az itteni esperesi egyházat kizárólag egy feszület és annak előkerülési helye alapján vélte alátámasztani.²³⁷ Kiderült ugyanis, hogy a kegytárgy a mezővárost nyugatról övező sáncárok tiszai torkolatához közel eső szakaszának betöltéséből került felszínre, tehát másodlagos helyről származik (11/10. ábra).²³⁸

236 Györffy 1976, 355.

237 Kaposvári 1971, 87.; Kaposvári 1974.; Kaposvári 1988, 13–14.

238 Kertész – Bana 2010, 72.; Kertész 2010.

234 Mordovin 2010, 127–128. 131. 170–171.

235 Mordovin 2010, 112. 116. 120. 126. 131. 189.

A Zagyva-parti keresztelő egyház (ecclesia baptismalis)

Szolnok középkori temetői alig ismertek. Tanulmányunk elején már említésre került, hogy Kaposvári Gyula a vár déli fala alatti Tisza-partról honfoglalás kori aranyozott ezüst övvereteket és rozettás lószerszámdíszeket közölt, melyek szórványként kerültek elő (11. ábra).²³⁹ Ezen kívül a helytörténeti szakirodalomban két középkori temetőre találhatunk adatot. Egyrészt a Kaposvári Gyula által szerkesztett, a történeti városmag régészeti lelőhelyeit feltüntető, több alkalommal is közölt térképen, a mezőváros nyugati szélén, de még az 1551–1552-ben építeni kezdett városfalon belül, a jelenlegi Kellner Gyula utca nyugati házsorának északi részén tüntetett fel késő középkori sírokat (11/9. ábra).²⁴⁰ Másrészt, „*késő Árpád-kori temetője a Zagyva bal partján a torkolat fölött került több helyen felszínre*”.²⁴¹ Ehhez az utóbbi, a keleti Zagyva-ág menti lelőhelyhez kapcsolódik Kaposvári Gyulának az a korábban már hivatkozott leletmentése, amikor 1950-ben a Tisza melletti vízműtelep és a Városmajor út közti területen „*a munkások ásója kb. egy méter mélységben egy XV–XVI. századbeli temetőt tárt fel. A török hódoltság idejében a vár lakóinak temetkező helye lehetett. [...] Az egy méter mélységben fekvő csontvázak alatt egész temető húzódik koporsók nélkül. Kelet-nyugati irányban fekszenek a csontvázak, az akkori szokás szerint*.”²⁴² (10/13. 11/20. ábra)

Szolnok középkori régészetével foglalkozó tanulmányában Selmeczi László röviden ugyan csak kitért a vártól keletre található temetőre: „*Kaposvári Gyula a TITÁSZ környékén utéptéskor és csatornázáskor középkori temetőt figyelt meg. Nem lehetetlen, hogy a várban állott ispánsági templom temetője található ezen a helyen. [...] Noha sírmelléklet nem került elő, az általa megfigyelt többretegű temetkezés alapján*

korai réteget is feltételezhetünk.”²⁴³ Az innen rendelkezésre álló megfigyelések tehát egészen minimálisak. Egyedül az tűnik bizonyosnak, hogy többretegű, ami alapján valószínűsíthetően egy templom körüli temetővel is számolhatunk. A megfigyelt temetkezések tájolása K–Ny-i. Szakszerű feltárások és temetőtérkép hiányában azonban az időrendet nem lehet megállapítani, hiszen a sírok csupán halotti obulusok, illetőleg egyéb mellékletek (pl. s-végű hajkarika) teljes hiányával jellemezhetőek. Bóna István megállapítása szerint ugyanakkor a közelben szórványként előkerült kora Árpád-kori pénzérmék és egy további lelet, kapcsolatba hozhatók a temető megnyitásának idejével is: „*A várban talált I. András és I. László denárok akár a Verseggy-utcában egykor létezett várispánsági templom körüli temetőből, akár a várbelső más pontjáról származnak, éppúgy a vársziget 11. századi életéről tanúskodnak, mint egy biztosan a 11. századra keltezhető bronz ereklyetartó kereszt.*”²⁴⁴ (9. ábra)

Az újabb adatok ennek a valószínűleg a 11. század első felében nyitott, a keleti Zagyva-ág bal parti magaspartján, a tiszai torkolat közelében azonosítható templom körüli temetőnek a lezárulását és kiterjedését tovább árnyalják. Így nem kizárt, hogy használata – kisebb-nagyobb megszakításokkal – egészen a 18. század közepéig tarthatott. Kiterjedése ugyancsak meghaladja a korábban leírtat, mert bizonyíthatóan folytatódik észak felé a Qualité Peugeot Márkakereskedés és Márkaszerviz Verseggy út 3. szám alatti telephelyén át, legalább a Verseggy és a Városmajor út kereszteződésétől északnyugatra található kis füves térig (11/20. ábra). A Verseggy út 3. számú telken az 1990-es évek közepén zajlott építkezések cölöpalapozása során, az utóbbi helyen pedig 2011 tavaszán gázvezeték fektetés közben bolygattak meg síro-

239 Kaposvári 1983, 161. 202. 3. jegyzet, 42. kép; Kaposvári 1988, 10.

240 Kaposvári 1956, 39.; Kaposvári 1971, 85. 4. ábra. 87.; Kaposvári 1974.; Kaposvári 1983, 197. 36. kép.

241 Kaposvári 1971, 88.

242 Kaposvári 1996, 11.

243 Selmeczi 1975, 27. 33. 6. jegyzet.

244 Bóna 1998, 59. Jelen tanulmányunkban fentebb már rámutattunk, hogy a szóban forgó ereklyetartó mellékelt gyártását és használatát nem lehet leszűkíteni egyetlen évszázadra, hiszen a tiszafüredi honfoglalás kori temetőből is előkerült egy hasonló példány. Ennek figyelembevételével a tárgyat a 10–11. század időszakára datáljuk.

kat.²⁴⁵ A temető nyugati széle azonban nemcsak a keleti Zagyva-ág bal partjára korlátozódik, hanem áthúzódhatott a jobb parti ártér szigeteire, egészen a magaspart pereméig. Ebből következően, a várakok keleti szakaszának lemélyítésére vonatkozhat Bernardo de Aldana levelének – korábban már említett – alábbi részlete: „*Itt az árokban, amelyet ásunk, sok dolgot szednek össze az emberek. Az első, amit találtak a kereszt áldott jele volt, amit úgy vélek, hogy a Gróf elküld Öfelségének. Később sok emberi csontot is találtak és ma az árok legmélyebb pontján egy lovagi páncélt találtak, ahhoz hasonlót, amelyet a németek hordanak jelenleg.*”²⁴⁶

Vélhetően ugyancsak ezzel a fenti, Zagyván túli temetővel, továbbá az ott akkor részben még álló, kora Árpád-kori gyökerekkel bíró egyházzal hozható összefüggésbe Aldana levelének a fentebb már hivatkozott részlete: „*A puszkapor tárolására szánt épülethez ötezer téglát használtunk fel, amit Szolnok temetőjének falából és egy olyan kápolnából bontottunk el, amelynek nem volt védőszentje, akihez imádkozni lehetett volna. Más hír most nincs.*”²⁴⁷ A helyszínt kitűnően ismerő spanyol tábornok a téglából készült templomot bizonyára csekély méretei miatt nevezte kápolnának. Levelének keltekor (1550. október 23.) az épület már a cinterem kerítésével együtt bontás alatt állt. Minden bizonnyal a várban ekkoriban intenzíven zajló építkezések alapanyag-szükséglete miatt tűnt el nyomtalanul mindkettő, és emiatt hiányoznak a későbbi vedutákról, hadmérnöki felmérésekről. A régészeti és történeti források alapján tehát megalapozottan feltételezhetjük, hogy Szolnok legrégebbi, egyhajós, téglából épített, plébániajogokkal rendelkező templomát a 11. század első felében alapították, amely a téglakerítéssel övezett templom körüli temetővel együtt a váron kívül, attól keletre, a keleti Zagyva-ág bal partján lokalizálható (10/12–13. 11/20. ábra). Pontos helyhezkötése nem egészen világos, amit – egy soros temető esetleges létével, illetőleg a sírokat tartalmazó terület tényleges ki-

terjedésével, periódusaival együtt – a jövőbeni ásatások tisztázhatnak. A beépítettség miatt erre elsősorban a Verseggy és a Városmajor út kereszteződésétől északnyugatra lévő téren látunk csak lehetőséget.²⁴⁸

Németh Péter kutatásai szerint a kora Árpád-kori megyeszékhelyeken a várak, illetőleg a mellettük létesült települések esetében bizonyos rendszer szerint megtalálhatók a Boldogságos Szűzről (vagy Szűz Máriáról) és Szent Mihályról elnevezett egyházak. Szűz Mária patrocíniumot az esperesi templomok kaptak, míg a Szent Mihály titulust viselő egyházak plébániatemplomok voltak.²⁴⁹ Ezt az elméletet Mordovin Maxim némiképp pontosította az alábbiak szerint: „*az ispáni várak kialakulásánál még nem léteztek esperességek, így a Szűz Máriának szentelt templomokat nem tarthatjuk annak. Vagyis a megfigyelt törvényszerűséget annyiban szükséges módosítani, hogy a Szűz Máriának szentelt épületek inkább várkápolnák lehettek.*”²⁵⁰ Mivel a megyék első egyházai az ispáni székhelyeken létesültek, emiatt a keleti Zagyva-ág tiszai torkolatának közelében identifikálható templom nemcsak Szolnok, hanem Szolnok megye legkorábbi egyházának tekinthető, amelyet valószínűleg Szent Mihály tiszteletére szentelhettek.²⁵¹

Szolnok legrégebbi keresztelő egyházának (*ecclesia baptismalis*) papjai (*presbiter*) a korai időszakban még nem adták fel pasztorizációs tevékenységüket. Fokozatosan a vidék papjai fölé emelkedtek, és a 11. század második felére egyházigazgatási, illetve felügyeleti feladatkört láttak el, esperesek (*archipresbiter*) lettek. A 12. században változás köszöntött be, amikor az esperesek az egyházmegyei székhelyekre költöztek.²⁵² Jóllehet Szolnokot ez lényegében alig érintette, mivel pillanatnyilag az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy itt nem állt külön esperesi egyház, annak feladatait kezdettől fogva a plébániatemplom láthatta el. A szóban forgó Zagyva-parti egyház egykorú lehet a szomszédos ispáni várral, tehát legkorábban az 1020–1030-as

245 Baranyi György: Átvágta a gép a sírokat. Új Néplap – Jász-Nagykun-Szolnok megyei napilap. 2011. április 22. 1. 3.

246 Kertész – Korpás 2013, 430.

247 Kertész – Korpás 2013, 431.

248 Kertész 2010.

249 Németh 1981.

250 Mordovin 2010, 113.

251 Kertész 2010.

252 Németh 1981, 58.

években alapíthatták. A tatárjáráskor elpusztult ugyan, de – az ispáni várral és az ott állt épületekkel ellentétben – később újjáépítették. Az bizonyos, hogy a plébániatemplomot nem sokkal az oszmán foglalás előtt, 1550 őszén elhordták.

Konklúzió

A garamszentbenedeki bencés apátság 1075. évi alapító- és adománylevele, 16. század közepi történeti források, valamint az őskörnyezeti és régészeti kutatások adatai szerint a fontos úthálózati csomópontnál, tiszai átkelőhelynél fekvő szolnoki várispánsági- és vármegyeközpont 11. századi léte egyértelműen igazolható. Neve első ispánjának nevét őrizheti és főesperesség kapcsolódott hozzá. A feltehetően az 1020–1030-as években létesített, föld-fa szerkezetű sáncokkal ellátott, az őskörnyezeti rekonstrukció alapján szabálytalan négyszög alaprajzú, ~3,2 ha belterületű erősség a királyi Magyarország nagyobb ispáni várai közé tartozik (10/8. 11/1. ábra). Mivel a folyóvizek által teljesen körülölelt várszigeten alig volt ásatás, teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy a középkor folyamán a várbelső rendelkezett-e egyházzal, ugyanakkor plébániatemplom itteni léte gyakorlatilag kizárható. A szórványo-

san előkerült régészeti leletanyag és a levéltári dokumentumok együttesen azt sugallják, hogy Szolnok legkorábbi, a 11. század első évtizedeiben téglából emelt, egyhajós, román stílusú plébániatemploma, valamint a téglakerítéssel övezett templom körüli temetője a várral szemben, a keleti Zagyva-ág bal partján, a folyó Tiszába szakadásának közelében azonosítható (10/12–13. 11/20. ábra). A kisebb, falusias jellegű település minden bizonnyal az ispáni vár sáncain belül, esetleg a Zagyva keleti ágának túlszélén, a feltehetően Szent Mihály-titulusú egyház szomszédságában lehetett. 1241-ben az időközben korszerűtlenné vált erősség, és vele együtt a megyeközpont áldozatul esett a mongol invázióknak. Szolnok azonban nem néptelepedett el, ugyanis nem sokkal a tatárjárást követően telepéseket költöztettek ide, és átmenetileg falusias *hospes*-településsé vált. A Zagyva-parti plébániatemplomot a 13. század közepe táján építhették újjá, ám a településmag kétségkívül áthelyeződött egy korábban lakatlan területre, a nyugati Zagyva-ág jobb oldali partjára. Az egybehangzó történeti, illetőleg régészeti források megengedik annak a következtetésnek a levonását is, hogy a funkcióját ellátni képtelen földvárat ekkortól egészen 1550 őszéig felhagyták.

Irodalom

- Bagi 1992
Bagi G., Megjegyzések Szolnok ispán történetéhez. Jászkunság 38/5, (1992. október) 27–30.
- Bagi 2000
Bagi G., A város története a honfoglalástól 1848-ig. The History of Szolnok from the Beginning till 1848. In: Szolnok. A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig/Szolnok from the Age of Bailiffs Approaching the Third Millenium [Millennium] (szerk./ed.: V. Szász J.) Budapest, 9–32. 311–312.
- Bagi 2006
Bagi G., A Nagykunság a XIII–XVI. században. Karcag.
- Bagi 2010
Bagi G., A török uralom és a Rákóczi-szabadságharc. In: Szolnok könyve. Fejezetek a város történelméből (szerk.: M. Román B. – Pókász E. – Szutorisz-Szügyi Cs. – Tapasztó I. – V. Szász J.) Szolnok, 30–37.
- Bagi 2013
Bagi G., A szolnoki vár egykori alagútjai nyomában – Adalékok egy elfeledett régészeti ásatás történetéhez a szolnoki várban 1934/35-ben. Tracking the Tunnels of Szolnok Castle (Data to the History of a Forgotten Excavation). *Economica* 6/2, 72–83.
- Bagi 2013a
Bagi G., Néhány megjegyzés a szolnoki vár 1550/1552-es építéséhez. Remarks on the Building of the Szolnok Castle in 1550–1552. *Tisicum* 22, 377–385.
- Bagi 2014
Bagi G., Legendák, tévedések Szolnok város és Jász-Nagykun-Szolnok megye helytörténetében. Myths, Mistakes in the local History of Szolnok Town and County Jász-Nagykun-Szolnok. Szolnoki Tudományos Közlemények 18, 7–20. Online folyóirat: http://tudomany.szolnok-mtesz.hu/kulonszamok/2014/2014-18-01-Bagi_Gabor.pdf
- Balyi 1980
Balyi J., Adatok és események Szolnok megye egyháztörténetéből. Váci Egyházmegyei Almanach 2, 7–46.
- Bácskai 2002
Bácskai V., Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest.
- Bárány-Oberschall 1953
Bárány-Oberschall M., Byzantinische Pektoralkreuze aus ungarischen Funden. Wandlungen christlicher Kunst im Mittelalter 2. 207–251.
- Bártfai Szabó 1938
Bártfai Szabó L., Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest.
- Benadik 1965
Benadik B., Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei. *Germania* 43, 63–91.
- Benedek 2007
Benedek Gy., Oklevelek és iratok Szolnok város történetéből 1075–1685. *Documentatio Historica* 10. Szolnok.
- Bertók 2010
Bertók T. L., Szolnok és vidéke 1910 előtt. In: 100 éves a Szolnoki Vízmű (szerk.: Bertók T. L.) Szolnok, 9–32.
- Bolla 1998
Bolla I., A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Budapest.
- Borosy 2003
Borosy A., Történetírók a tatárjárásról. In: Tatárjárás (szerk.: Nagy B.) Budapest, 406–421.
- Bóna 1996
Bóna I., Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle* 6/1, 230–234.
- Bóna 1998
Bóna I., Az Árpádok korai várai. Debrecen.
- Blazovich 1998
Blazovich L., Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. In: Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVI. (szerk.: Blazovich L.) Szeged, 51–61.
- Blazovich 2002
Blazovich L., Városok az Alföldön a 14–16. században. Dél-alföldi évszázadok 17. Szeged.
- Braun – Hogenberg 1617
Braun G. – Hogenberg F., Civitates orbis terrarum VI. Köln.
- Csánki 1890
Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest.
- Cseh – Tóth 1987
Cseh J. – Tóth J., Régészeti-topográfiai adatok Kengyel határának középkori település-történetéhez. *Múzeumi Levelek* 55–56, 28–54.
- Csorba 1974
Csorba Cs., Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Burgen, Kastele

- und Festungen in der Ungarischen Tiefebene in den 10–17. Jahrhunderten. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972, 177–236.
- Dilich 1600
Dilich W., Ungarische Chronica. Kassel.
- Dumitraşcu 1994
Dumitraşcu S., Biharea I. Săpăturile arheologice din anii 1973–1980. Oradea.
- Evliyâ 2003
Evliyâ Ç., Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini. 7. Kitap. Haz. Dağlı Y. – Kahraman S. A. – Dankoff R. İstanbul.
- Fehér et al. 1962
Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A., A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest.
- Fekete 1968
Fekete L., A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászsági Füzetek 4. Jászberény.
- Fodor 1975
Fodor I., Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest.
- Fodor 2014
Fodor I., A tatár pusztítás mértéke. In: „Carmen miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére (szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy.) Kecskemét, 313–317.
- Font 2005
Font M., A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest.
- Gacsári Kiss 1997
Gacsári Kiss S., A római katolikus egyház története Szolnokon. Szolnok é. n.
- Gádor – Nováki 1976
Gádor J. – Nováki Gy., Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 28, 425–434.
- Gádor – Nováki 1980
Gádor J. – Nováki Gy., Az abaújvári földvár sánca. Rampart of the Abaújvár Earthen Fort. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 19, 43–77.
- Gorové 1820
Gorové L., Szolnok Várának viszontagságai. Tudományos Gyűjtemény 4/9, 3–32.
- Gömöri 2002
Gömöri J., Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron.
- Gyárfás 1885
Gyárfás I., A Jász-Kúnok története. Negyedik kötet. 1542–1686-ig. Budapest.
- Györffy 1961
Györffy Gy., A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: Emlékkönyv a türkevei múzeum fennállásának 10. évfordulójára (szerk.: Györffy L.) Túrkeve, 35–38.
- Györffy 1976
Györffy Gy., Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 28, 323–358.
- Györffy 1977
Györffy Gy., István király és műve. Budapest.
- Györffy 1981
Györffy Gy., Bevezető. In: A tatárjárás emlékezete (szerk.: Katona T.) Budapest, 5–31.
- Györffy 1956
Györffy [Györffy] L., Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Jászkunsági füzetek 4. Szolnok.
- Heckenast 1970
Heckenast G., Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Budapest.
- Héja 2010
Héja L., A középkori Törökszentmiklós és térsége a helynevek tükrében. Helytörténet füzetek 2010/5. Törökszentmiklós.
- Hild 1894
Hild V., Jász-Nagykun-Szolnok megye monografiájához próbamunkálat: „Szolnok várának építése 1550-ben.” Jászság 1894. június 23. 5–10.
- Huszár 1955
Huszár L., Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donabecken. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 5, 61–109.
- Kaposvári 1956
Kaposvári Gy., „Oly igen szép, erős Szolnok vára vala...” A szolnoki vár a törökkorban. Jászkunság 3/1, 36–40.

Kaposvári 1958

Kaposvári Gy., Múzeumi levél Jászberénybe. Múzeumi Levelek 1, 5–7.

Kaposvári 1959

Kaposvári Gy., Jászberény–Borsóhalma. Régészeti Füzetek 11, 73.

Kaposvári 1971

Kaposvári Gy., A szolnoki vár kialakulása és nyomai a városképben. Jászkunság 17/1–2, 81–95.

Kaposvári 1974

Kaposvári Gy., A szolnoki vár helye a mai városképben. Szolnok megyei Néplap 25/9. 1974. január 12. Jubileumi Híradó. A Szolnok megyei Néplap melléklete 6. 8.

Kaposvári 1983

Kaposvári Gy., A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében I. Szolnok térképes, rajzos ábrázolásai és topográfiai képe 1685-től 1810-ig. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1982–1983, 161–204.

Kaposvári 1985

Kaposvári Gy., Szolnok várának visszafoglalása a töröktől 1685-ben. Szolnok.

Kaposvári 1988

Kaposvári Gy. Szolnok megye műemlékei. Szolnok County Monuments. Szolnok.

Kaposvári 1990

Kaposvári Gy., A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében II. Szolnok város térképes, rajzos ábrázolásai (1810–1910). A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 7, 231–305.

Kaposvári 1996

Kaposvári Gy., Kőkori putri-lakóüregekre bukkantak Szolnokon. In: *Varia Museologica*. Dolgozatok a szolnoki múzeum gyűjtőterületéről. Kaposvári Gyula válogatott írásai és bibliográfiája. Válogatta: Szabó L. – Szabó I. – Madaras L. A szöveget gondozta, a bibliográfiát összeállította és ahhoz előszót írt: Kaposvári Gy. A Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 55–56. Szolnok, 11.

Kaposvári 1996a

Kaposvári Gy., A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében I–II. In: *Varia Museologica*. Dolgozatok a szolnoki múzeum gyűjtőterületéről. Kaposvári Gyula válogatott írásai és bibliográfiája. Válogatta: Szabó L. – Szabó I. – Madaras L. A szöveget gondozta, a bibliográfiát összeállította és ahhoz előszót írt: Kaposvári Gy. A Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 55–56. Szolnok, 101–268.

Kaposvári – Csányi 1974

Kaposvári Gy. – Csányi M., Szolnok–Vár, Gutenberg tér 4. Régészeti Füzetek 27, 104–105.

Karkecz 1885

Karkecz A., Szolnokváros közoktatásának és plebániájának története. Eger.

Kárffy 1912

Kárffy Ö., Dobó István a pozsonyi kamarának jelenti a töröknek Eger ellen való készülését. 1549 márczius 11. Hadtörténelmi Közlemények 13, 306–308.

Keglevich 2012

Keglevich K., A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403). Capitulum VIII. Szeged.

Kelemen 2009

Kelemen A., Egy Árpád-kori településrészlet ismertetése Szolnok–Alcsi-sziget lelőhelyről. Die Besprechung eines árpádenzeitlichen Siedlungsteiles aus Szolnok–Alcsi-sziget. Tisicum 19, 339–356.

Kertész 2010

Szolnok középkori és török hódoltság kori régészete. Szolnok (kéziratban).

Kertész 2011

Kertész R., Jelentés a Bástya utca 1. szám alatt végzett helyszíni szemléről. Szolnok (kéziratban).

Kertész 2012

Kertész R., Fejezetek a török kori Szolnok kutatástörténetéhez és egy újabb azonosított objektum: a vesztőhely. Addenda to the Ottoman Period History of Szolnok – the Location of the Site of Public Executions. Szolnoki Tudományos Közlemények 16, 40–64. On-line folyóirat: http://www.szolnok.mtesz.hu/sztk/kulonszamok/2012/cikkek/2012-05-Kertesz_Robert_2.pdf

Kertész 2014

Kertész R., „...Ódon, tatár korabeli földsáncai folyópart-ra néznek” – Szolnok ispán föl-fa vára. In: „Carmen miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére (szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy.) Kecskemét, 345–384.

Kertész – Bana 2010

Kertész R. – Bana Zs., Régészeti kalandozások a város múltjában (11–18. század). In: Szolnok könyve. Fejezetek a város történelméből (szerk.: M. Román B. – Pókász E. – Szutorisz-Szügyi Cs. – Tapasztó I. – V. Szász J.) Szolnok, 60–86.

Kertész – Korpás 2013

Kertész R. – Korpás Z., A szolnoki végvár felépítése 1550–1552-ben és Bernardo Villela de Aldana ide kapcsolódó levelei. Der Aufbau der Szolnoker Burg in den Jahren 1550–1552 und die anschließenden Briefe von Bernardo Villela de Aldana. Tisicum 22, 387–450.

Kertész – Kómár 2010

Kertész R. – Kómár M., Szolnok uralkodói dzsámija. Jászkun Építész 1/1, 5–7.

Kertész – Szakonyi 2013

Kertész R. – Szakonyi B., A szolnoki szandzsákszékhely és virtuális rekonstrukciója. Várak, kastélyok, templomok 9/4, 4–7.

Kertész et al. 2006

Kertész R. – Nagy D. – Bana Zs., Szolnok a török korban. Szolnoki Tudományos Közlemények 10, (CD-ROM) 1–5.

Kertész et al. 2007

Kertész R. – Morgós A. – Nagy D. – Szántó Zs., Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében. Tisza Bridges Built during the Ottoman Period in Reflection of Radiocarbon and Dendrochronological Investigations. In: Az erdő és a fa régészete és néprajza/Archaeology and Ethnography of Forest and Wood (szerk./ed.: Gömöri J.) Sopron, 145–178.

Kertész et al. 2007a

Kertész R. – Bana Zs. – Nagy D., Új adatok és módszerek Szolnok városmagjának történeti rekonstrukciójához. Szolnoki Tudományos Közlemények 11, (CD-ROM) 1–46.

Kertész et al. 2012

Kertész R. – Sudár B. – Bana Zs. – Kómár M., Egy elfeledett muszlim imahely: a szolnoki Szulejmán szultán-dzsámi. A forgotten Muslim Meeting Place: the Suleiman Sultan Large Mosque (Jami) in Szolnok. Műemlékvédelem 56, 110–125.

Képes Krónika 1986

Képes Krónika. Fordította: Bellus I. Jegyzeteket írta: Kristó Gy. Budapest.

Kisari Balla 2000

Kisari Balla Gy., Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungem. Budapest.

Knauz 1890

Knauz N., A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. Első kötet. Budapest.

Komáromy 1943

Komáromy J., Adatok Szolnok várának történetéhez. Données sur l'histoire du fort de Szolnok. A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve 2, 1938–1943. 71–112. 314–316.

Kosztá 2001

Kosztá L., A váci püspökség alapítása. Századok 135/2, 363–375.

Kósa 2000

Kósa K., Mozaikok Szolnok vallástörténetéből. In: Szolnok. A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig/Szolnok from the Age of Bailiffs Approaching the Third Millenium [Millennium] (szerk./ed.: V. Szász J.) Budapest, 121–134.

Kósa 2000a

Kósa K., Szolnoki „mesék”. In: Szolnok. A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig/Szolnok from the Age of Bailiffs Approaching the Third Millenium [Millennium] (szerk./ed.: V. Szász J.) Budapest, 135–160.

Kristó 1976

Kristó Gy., Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis [de Attila József nominatae]. Acta Historica 55, Szeged.

Kristó 1981

Kristó Gy., Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. Acta Universitatis Szegediensis [de Attila József nominatae]. Acta Historica 71, 21–28.

Kristó 1984

Kristó Gy., A tatárjárás (1241–1242). In: Magyarország története I/2. (szerk.: Székely Gy.) Budapest, 1417–1440. 1713–1714.

Kristó 1988

Kristó Gy., A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest.

Kristó 1994

Kristó Gy., A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti Füzetek 135. Budapest.

Kristó 2002

Kristó Gy., Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136/2, 469–484.

Kristó 2003

Kristó Gy., A tatárjárás korának demográfiai viszonyai. In: Tatárjárás (szerk.: Nagy B.) Budapest, 499–505.

Kristó 2006

Kristó Gy., Magyarország története 895–1301. Budapest.

Laszlovszky 1986

Laszlovszky J., „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza” (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához). „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza” (Contribution to the localization of place-names in the deed of Garamszentbenedek from 1075). *Zounuk* 1, 9–24.

Laszlovszky 2003

Laszlovszky J., Tatárjárás és régészet. In: Tatárjárás (szerk.: Nagy B.) Budapest, 453–468.

Laszlovszky 2007

Laszlovszky J., Az ország pusztulása. In: A tatárjárás 1241–1242 (szerk.: Ritoók Á. – Garam É.) Magyar Nemzeti Múzeum, 39–43.

Lovag 1971

Lovag Zs., Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum. *Folia Archaeologica* 22, 143–164.

Lovag 1999

Lovag Zs., Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica* 3. Budapest.

Madaras 2006

Madaras L., Honfoglaláskori temető Szolnok határában. Gräberfeld Szolnok–Szanda Beke Pál halma aus dem 10. Jahrhundert (Neue Angaben zur Rekonstruktion der landnahmenzeitlichen Freuentracht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 213–251.

Makk – Thoroczkay 2006

Makk F. – Thoroczkay G., Írott források az 1050–1116 közötti magyartörténelemtől. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged.

Marsina 1971

Marsina R., *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* I. Bratislava.

Molnár 2002

Molnár E., Az Alföld kulcsa, a szolnoki vár. *Belvedere* 14/7–8, 8–22.

Mordovin 2010

Mordovin M., A vártartományi-szervezet kialakulása a kelet-közép-európai államokban. 10–12. századi központi várak a Cseh, Lengyel és Magyar Királyságban. Doktori disszertáció, Budapest (kéziratban).

Nemes 1975

Nemes G., Szolnok. In: Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Szerk.: Nemes G. *Vízügyi Történeti Füzetek* 8. Budapest, 36–53.

Németh 1973

Németh P., Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendőjéről 1969–1971. *Archaeologiai Értesítő* 100, 167–179.

Németh 1981

Németh P., Civitas et suburbium. Adatok Sopron korai várostörténetéhez. *Soproni Szemle* 35/1, 50–58.

Németh 1985

Németh P., Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: Középkori régésztünk újabb eredményei és időszerű feladatai (szerk.: Fodor I. – Selmeczi L.) Budapest, 105–114.

Németh 1995

Németh P., Szolnok megye kialakulásának kérdéséhez. In: *Tanulmányok és Közlemények* (szerk.: Ujváry Z.) Debrecen–Szolnok, 109–118.

Parádi 1963

Parádi N., Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn* (11–17. Jh.). *Archaeologiai Értesítő* 90, 205–251.

Pauler 1888

Pauler Gy., Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 1, 501–526.

Pálffy 1997

Pálffy G., Várfeladók feletti ítélezés a 16–17. századi Magyarországon (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez). *Administering Justice on Soldiers who had given up Borderfortresses in 16th and 17th Century Hungary* (Contribution to the Debate Concerning the Importance of the Hungarian Estates in Military Jurisdiction). *Levéltári Közlemények* 68/1–2, 199–221.

Pálffy 1999

Pálffy G., A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr.

Pálóczi Horváth 2009

Pálóczi Horváth A., Településtörténeti kutatások a középkori kun szállásterületen. *Investigations into Settlement History in the Area of Medieval Cumanian Quarters: the Case of Nagykunság/Great Cumania*. In: *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére* (szerk.: Rosta Sz.) Kiskunfélegyháza, 217–232.

Pálóczi Horváth 2014

Pálóczi Horváth A., Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Budapest–Piliscsaba.

- Pintér 2000
Pintér L., Árpád-kori lakóházak Szajol–Tenyőhalom lelőhelyről. In: „A Tiszavölgy: fajtánk bölcsője.” Ezer év a Tisza mentén (szerk.: Sári Zs.) Szolnok, 103–111.
- Polgár 1996
Polgár Z., Az Árpád-házi királyok kora (1000–1301). A szolnoki vár. In: Vendégségben őseink háza táján (szerk.: Madaras L. – Kertész R. – Polgár Z.) Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szolnok, 79–87. 105–112.
- Ráth 1865
Ráth K., Szolnok történetéhez. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3, 366–368.
- Scheftsik 1935
Scheftsik Gy., (szerk.) Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene. Pécs.
- Selmeczi 1975
Selmeczi L., Szolnok város története a honfoglalástól 1526-ig. In: Szolnok város története I. (szerk.: Kaposvári Gy. – Mészáros F.) Szolnok, 25–38.
- Selmeczi 2013
Selmeczi L., Balaszentmiklós és a kunok. Balaszentmiklós und die Kumanen. Tisicum 22, 363–376.
- Simon 2002
Simon B., Szolnok a XXI. század küszöbén. CEBA Kiadó.
- Stanczik 1975
Stanczik I., Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 25–26. Szolnok.
- Sugár 1989
Sugár I., A Közép-Tiszavidék két kéziratoss térképe (1790, 1845.). Eger.
- Szabó 1983
Szabó F., Szent Gellért püspök legendái. In: Árpád-kori legendák és intelmek. A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi G. munkája. Fordította Csóka J. G. – Érszegi G. – Kurcz Á. – Szabó F. Budapest, 68–94.
- Szabó 1966
Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század) Budapest.
- Szabó 1969
Szabó I., A középkori magyar falu. Budapest.
- Szabó – Szabó 1979
Szabó I. – Szabó L., Szolnok. h. n.
- Szabó – Szabó 1989
Szabó I. – Szabó L., Szolnok. In: Adatok Szolnok megye történetéből II (szerk.: Botka J.) Szolnok, 233–292.
- Szabó 1996
Szabó L., Jász-Nagykun-Szolnok megye rövid története írásban és képekben. Szolnok.
- Szabó 1998
Szabó L., Szolnok város művelődéstörténete 1075–1990. Jászkunság füzetek 11. Szolnok.
- Szabó 2010
Szabó L., Zounok [Zounuk]. A város első évszázadai. In: Szolnok könyve. Fejezetek a város történelméből (szerk.: M. Román B. – Pókász E. – Szutorisz-Szügyi Cs. – Tapasztó I. – V. Szász J.) Szolnok, 12–29.
- Szakály – Scholz 1986
Szakály F. – Scholz L., Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552). Budapest.
- Szathmáry 2009
Szathmáry I., Szolnok sok vihart látott első egyháza, a Vártemplom. Szolnoki Grátisz 2009. november 12. 5.
- Szatmári 1995
Szatmári I., Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. Die Pectorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1, 219–264.
- Szendrei 1889
Szendrei J., Szolnok eleste 1552-ben. Hadtörténelmi Közlemények 2, 125–140.
- Szikszai 1998
Szikszai M., Jász-Nagykun-Szolnok megye székhelye: Szolnok. County Seat Szolnok. In: Jász-Nagykun-Szolnok megye kézikönyve/Handbook of Jász-Nagykun-Szolnok County (főszerk./chief ed.: Novák L.) Magyarország Megyei Kézikönyvei/County Handbooks of Hungary 10. CEBA Kiadó, 150–183.
- Szűcs 1993
Szűcs J., Az utolsó Árpádok. História könyvtár, monográfiák 1. Budapest.
- Thuróczy 1986
Thuróczy J., A magyarok krónikája. Budapest.
- Zsoldos 1991
Zsoldos A., Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. Levéltári Szemle 41/4, 20–31.

Zsoldos 2002

Zsoldos A., Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. Századok 136, 679–685.

Zsoldos 2002a

Zsoldos A., Szent István vármegyéi. In: Szent István és az államalapítás (szerk.: Veszprémy L.) Budapest, 420–430.

Rövidítések

Anjou-oklt. VIII. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia VIII. 1324. (szerk.: Blazovich L.) Budapest–Szeged, 1993.

Anjou-oklt. XI. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XI. 1327. (szerk.: Almási T.) Budapest–Szeged, 1996.

Anjou-oklt. XXII. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXII. 1338. (szerk.: Piti F.) Budapest–Szeged, 2012.

Anjou-oklt. XXIX. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXIX. 1345. (szerk.: Piti F.) Budapest–Szeged, 2013.

Anjou-oklt. XXXI. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XXXI. 1347. (szerk.: Sebők F.) Budapest–Szeged, 2007.

ÁMTF. = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.

KMTL. = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század) (főszerk.: Kristó Gy.; szerk.: Engel P. – Makk F.) Budapest, 1994.

Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/4. (szerk.: Szentpétery I. – Borsa I.) Budapest, 1923–1987.

SRH. = Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praeiit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapestini, MCMXXXVII–MCMXXXVIII.